

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»**

Л.В.Маляр, М.І.Кухта

**РОЗВИТОК ШКІЛЬНИЦТВА
ТА МОВНО-ЛІТЕРАТУРНОЇ ОСВІТИ
НА ЗАКАРПАТТІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ –
ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТЬ**

**Навчально-методичні матеріали
для студентів та аспірантів закладів вищої освіти
педагогічних спеціальностей**

**Ужгород
2021**

УДК 37(477.87)"18/19"(076)

М 21

Маляр Л.В., Кухта М.І. Розвиток шкільництва та мовно-літературної освіти на Закарпатті в другій половині ХІХ – першій половині ХХ ст.: Навчально-методичні матеріали для студентів та аспірантів закладів вищої освіти педагогічних спеціальностей. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2021. 55 с.

Розвиток шкільництва та мовно-літературної освіти на Закарпатті у другій половині ХІХ – першій половині ХХ ст.: навчально-методичні матеріали адресовані студентам педагогічних спеціальностей першого (бакалаврського), другого (магістерського), третього (освітньо-наукового) рівнів вищої освіти для вивчення курсів: «Становлення та розвиток освіти Закарпаття», «Розвиток і становлення початкової освіти на Закарпатті», «Історія педагогіки», а також учителям та вихователям загальноосвітніх шкіл, методистам.

Рецензент:

Фізеші О.Й. доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки дошкільної, початкової освіти та освітнього менеджменту Мукачівського державного університету

Рекомендовано до друку:

вченою радою факультету суспільних наук

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

(протокол №5 від 26.02.2021 р.)

науково-методичною комісією факультету суспільних наук

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

(протокол №1 від 10.11.2020 р.)

© Л.В. Маляр, 2021

© М.І. Кухта, 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Українська література в контексті освітньо-культурного життя Закарпаття другої половини XIX – початку XX століть. (Л.В.Маляр)	5
Розвиток шкільництва та мовно-літературної освіти періоду перебування Закарпаття в складі Чехословаччини (1919 – 1939рр.)(Л.В.Маляр)	16
Шкільництво Закарпаття періоду Карпатської України. Формування національних світоглядних позицій молоді засобами художньої літератури(Л.В.Маляр)	32
Шкільництво Закарпаття в роки другої світової війни. Визволення від фашистської неволі. Особливості вивчення літератури (Л.В.Маляр)	33
Україномовна педагогічна преса Закарпаття як засіб національного освідомлення та виховання (20 – 30-і роки XX ст.) (М.І.Кухта)	42

ВСТУП

Друга половина XIX – перша половина XX століття – складний і суперечливий період в історії Закарпаття, це період національного самоусвідомлення закарпатоукраїнців та їх активних дій за утвердження рідної мови і збереження самобутньої культури, за визволення і возз'єднання з Україною. Безперечно, що важливе місце у національно-визвольних змаганнях краян посідало шкільництво. Патріотично налаштовані закарпатські освітяни усвідомлювали, що одним із вирішальних чинників формування національної свідомості русинів-українців Закарпаття є система освіти, тому боролися за створення і збереження національної школи, за введення у шкільну практику досягнень національної культури, і у першу чергу – творів рідної літератури, не ігноруючи при цьому і надбаннями світової культури.

У пропонованому виданні на основі вивчення архівних документів, педагогічної періодики, мемуаристики, аналізу художніх творів, навчально-методичних матеріалів та оригінальних праць педагогів минулого розкрито історичні факти становлення і розвитку шкільництва та мовно-літературної освіти Закарпаття в контексті соціально-історичних та культурологічних обставин, а також висвітлено внесок українських педагогів і культурно-освітніх діячів в організацію навчально-виховного процесу на національних засадах та популяризацію в краї кращих здобутків літературного мистецтва.

Навчально-методичні матеріали адресовані студентам педагогічних спеціальностей першого (бакалаврського), другого (магістерського), третього (освітньо-наукового) рівнів вищої освіти для вивчення курсів: «Становлення та розвиток освіти Закарпаття», «Розвиток і становлення початкової освіти в Закарпатті», «Історія педагогіки», а також учителям та вихователям загальноосвітніх шкіл, методистам. Формат видання зручний для підготовки до практичних занять, виконання самостійної та індивідуальної роботи, а також для поглиблення знань шляхом додаткового опрацювання рекомендованих джерел.

**Українська література в контексті освітньо-культурного життя
Закарпаття другої половини ХІХ – початку ХХ століть**

Шлях Закарпаття до Соборної України був складним і довгим. Основи народовецького руху закладалися в першій половині ХІХ століття зусиллями Василя Довговича і Михайла Лучкая [71, с. 31; 95, с. 11]. Внаслідок революції 1848-1849 років для розвитку культури слов'янських народів, що входили до складу Австрійської монархії, створилися кращі умови. У 50-60-х роках ХІХ століття поживаються культурні контакти Закарпаття з Галичиною, до краю різними шляхами потрапляють не тільки російські, але й українські книги та періодичні видання, активізується культурно-освітня робота, відкриваються народні школи з «руською» мовою навчання, видаються навчальні підручники. Все це було могутньою перепорою на шляху денационалізації русинів-українців Закарпаття, сприяло формуванню їх національної свідомості, живило надію про воз'єднання із рідним українським народом. А вже ще 1860 року О. Духнович стверджував, що «свої то за горами – не чужі», що «Карпати не розлучат вічно нас» [30, с. 337]. Інший закарпатський будитель О. Павлович у статті «Русь одна», опублікованій у №85 львівської газети «Слово» за 1866 рік, проголосив: «Мы в Угорщине, Галичине, Буковине, Украине и пр. живущие русские принадлежим к одной величавой семье, которой все члены называют себя русскими» [Цит.: 70, с. 4]. На основі цього висловування дослідник літературного процесу Закарпаття О. Мишанич робить висновок про те, що О. Павлович добре розрізняв тих руських-русинів, що населяли Україну, Прикарпаття і Закарпаття, від росіян «великорусских», хоч і ставився до них з великою симпатією [70, с. 4]. Далі О. Павлович писав: «Врожденное народное чувство побуждает нас в народно-литературных отношениях стремити к соединению со всеми, называющими себя русскими» [70, с. 4]. З цього приводу О. Мишанич слушно зазначає, що, якщо в ті часи не можна було говорити про політичну і державну єдність, то культивовано інші вияви цієї єдності, насамперед, як висловився О. Павлович, народно-літературні, тобто єдність мовну, літературну, етнографічну, а ці риси і є головними складниками національної ментальності, творять один, всеукраїнський контекст [70, с. 7].

В. Бірчак, аналізуючи у 1921 році повість А. Кралицького «Князь Лаборець», в якій одним із головних персонажів є Українець, доходить висновку, що «українофільський рух, розбуджений з початком шістдесяти років в Галичині, не був чужий і в Підкарпатській Русі» [3, с. 124].

Отже, закарпатські патріоти-будителі ХІХ ст., хоча й притримувались русофільської орієнтації, але поряд із цим цікавилися й українською культурою, зокрема, й українською літературою.

Двадцятирічний період 1848-1868 рр. дослідники називають добою національного відродження русинів Підкарпаття [58, с. 38]. Події революції 1848-1849 років сприяли зміцненню національного самовизначення закарпато-українського населення, поживленню культурно-освітньої роботи, внаслідок

чого на Закарпатті значно зросла мережа шкіл із руською мовою навчання. Так, у 1868/69 навчальному році у краї працювали 473 народні школи, у 268 із яких навчання проводилось на рідній мові, 55 шкіл були двомовними («русько-мадярськими»), 114 – угорські, 3 – румунські і 3 – двомовні («русько-румунські») [45, с. 31]. Щодо середньої ланки освіти на Закарпатті, то 1849 року вийшов наказ королівського намісника Угорщини, згідно з яким мовою викладання в Ужгородській гімназії було оголошено руську мову і у 1849/50 навчальному році, вперше за всю попередню історію Закарпаття, навчання в гімназії проходило українською мовою. Однак, уже в 1850/51 навчальному році у гімназії знову було введено угорську мову викладання, а руська мова вивчалась тільки як навчальна дисципліна. З 1862 року за клопотанням інспектора руських шкіл В.Добрянського рідна мова викладалася по 2 години на тиждень в усіх класах [45, с. 33-35]. Великим недоліком у роботі шкіл була відсутність навчальних планів і програм, що не дає змоги визначити зміст курсу з вивчення літератури. Але відомо, що з ініціативи директора гімназії І. Чурговича в Ужгороді була створена бібліотека, в якій поруч із численними книгами церковного і наукового змісту нараховувалася і велика кількість художніх творів світової літератури [15, с. 44].

У цей час в Ужгородській гімназії навчалися юнаки з Прикарпаття, що свідчить про тісні культурні зв'язки Закарпаття з іншими українськими землями [45, с. 34].

Значний внесок у справу піднесення культурно-освітнього рівня закарпатоукраїнського населення зробив О. Духнович. Він активно боровся за створення шкіл із рідною мовою навчання, видавав навчальні підручники, написав багато патріотичних творів, у яких утверджував національну свідомість русинів Закарпаття, організував перші національні товариства, встановив тісні зв'язки із галицькими русинами. О. Духнович вважав літературу важливим засобом пробудження національної самосвідомості народу, виховання високої моральної культури: «Без літератури суцїй народ мертвий єсть, сама література народу духа подати годна єсть», – писав він на сторінках «Вісника» №14 1850 року [31, с. 241]. Цю ж думку він повторив і 1863 року: «Истинно бо для ніжного образования, для исправления чувств, для пробуждения мыслей, словом для воспитания душевных и телесных сил, также и отвращения праздности пособствует мудра, чиста и моральна беллетристика» [31, с. 339].

Хоча і не встановлено точно, чи був знайомий О. Духнович із творчістю Шевченка, але він у 50-х роках побував у Галичині, і, як стверджує П. Лісовий, не міг не почути там про Кобзаря. Крім цього, він читав галицьку пресу і був її активним дописувачем, зокрема твори Духновича, як і твори Шевченка, друкувалися у «Слові», з якого й міг почерпнути інформацію про великого українського поета О. Духнович. П. Лісовий зазначає і те, що вірш О. Духновича «Последняя моя песнь» (1862) написаний не без впливу Шевченкового «Заповіту», хоча це наслідування є тільки зовнішнім [54, с. 12-16].

Те, що вчені сприймають тільки гіпотетично, поет В. Гренджа-Донський у вірші «Арештування Духновича» подає як реальний факт – настільною книгою

закарпатського будителя він називає «Кобзар». А коли Духновича приходять арештувати,

Поет се не чує, бо пише легенду ...

Побачив посланців, «Кобзаря» сховав,

Сховав го, як свого, під ту реверенду,

Щоб ніхто між ними за нього й не знав [18, с. 72].

Тимчасові уступки, зроблені угорською владою українському населенню Закарпаття після революційних подій 1848-1849 років, створили можливість випустити у світ і застосувати у шкільній практиці Закарпаття декілька підручників руською мовою. У 60-х роках ХІХ ст. місцевими патріотами-освітянами К. Сабовим, І. Раковським і В. Кимаком було видано руською мовою підручники з граматики, літератури й історії, що за тих умов мало велике значення для утвердження національної самосвідомості та слов'янських почуттів русинів-українців краю. Серед цих підручників – і виданий 1868 року викладачем Ужгородської гімназії Кирилом Сабовим «Краткій сборник избранных сочинений в прозе и стихах для упражнения в русском языке». Із вступного слова до книги дізнаємося, що укладач у своїй роботі керувався метою: ознайомити закарпатського читача із творами та уривками із творів кращих російських письменників, творчість яких близька для народного розуміння, і, таким чином, допомогти закарпатцям оволодіти російською літературною мовою та посприяти розвитку літературних здібностей місцевих літераторів-початківців.

Орієнтацію К. Сабова на російську мову і вибір ним творів російської літератури (за винятком одного зразка української літератури – оповідання «Сон» Марка Вовчка, яке подавалось російською мовою) можемо пояснити русофільськими позиціями автора книги, який, як і багато інших представників закарпатської інтелігенції того часу, мадяризаторським процесам протиставив російську культуру, що у тих умовах мало позитивне значення, бо утверджувало слов'янську приналежність русинів-українців Закарпаття, а отже, було певною перешкодою на шляху поугорщення краю. Цінність книги визначається і тим, що засобами художнього слова вчитель виховував учнів у дусі християнської моралі, долучав до загальнолюдських цінностей.

Однак, підручник К. Сабова не довго використовувався у навчально-виховному процесі краю, бо у 70-х роках посилилася мадяризація закарпатського населення, у зв'язку з чим вивчення творів слов'янських літератур заборонялося, а натомість активно пропагувалася угорська культура та література.

На пробудження національної свідомості закарпатців і підвищення їх освітнього рівня спрямовувалася й діяльність О. Павловича, І. Сільвая, А. Репая. Зокрема, А. Репай 1867 року в Ужгороді заснував педагогічну газету «Учитель», мета якої, за визначенням О. Рудловчак, полягала у висвітленні досягнень «європейської, почасти угорської, особливо ж руської культури шкіл» [96, с. 18]. П.Лісовий наголосив, що це перша в Україні педагогічна газета [55, с. 63].

Однак, період поживлення в організації шкільництва на національних засадах у Закарпатті виявився короткочасним. Після створення 1867 року дуалістичної Австро-Угорщини Угорщина бере курс на денационалізацію закарпатоукраїнського населення. Перші кроки денационалізаторської політики у галузі шкільництва були дещо завуальованими. Йдеться про те, що, згідно із шкільною реформою 1868 року, в функціонуючих тоді початкових народних, повторних народних і горожанських школах, гімназіях та учительських семінаріях право визначення мови навчання надавалось організаторам, «утримувачам» шкіл, тобто сільським общинам, церкві або державі. У той же час інтенсивно почали відкриватися державні школи, в яких мовою навчання могла бути тільки угорська, причому школи відкривалися не у віддалених селах, де їх взагалі не було (у 73 селах, як констатує А.Ігнат, діти зовсім не були охоплені навчанням), а відкривали їх у великих селах [45, с. 41].

Дозволом про право визначення мови навчання закарпатоукраїнці зуміли скористатися, що підтверджується такими статистичними даними: за період із 1868 по 1874 рр. кількість народних шкіл з руською мовою навчання збільшилася на 54, тобто у 1874 році в краї функціонували 313 шкіл з руською мовою навчання, а також 113 угорських, 82 – русько-угорські, 3 – румунські, 3 – русько-румунські [45, с. 40]. О.Духнович радів, коли сільські громади турбувалися про відкриття шкіл [31, с.286-287].

Починаючи з 1874 року, угорські власті приступили до відкритої мадяризації закарпатського населення, і одним із основних засобів для цього служило шкільництво. 1879 року було затверджено закон, згідно з яким у всі школи краю вводилось обов'язкове вивчення угорської мови. Закон зобов'язував учителів, які не володіли угорською мовою, протягом 4 років засвоїти мову такою мірою, щоб її викладати в народних школах [26, с. 13-14]. Хоча у навчальних планах шкіл поруч із угорською мовою значилась і рідна мова, вивчення її цілком підпорядковувалось засвоєнню учнями угорської культури. Адже робота вчителів оцінювалась тільки за результатами знань учнями мови і культурних надбань угорського народу [45, с. 43]. А.Волошин підкреслив, що Міністерство Освіти у 1880 році прийняло розпорядження про фінансову нагороду тим учителям, які «в навчанні мадярської мови викажуть найкращий успіх. У навчальному процесі вони могли уживати тільки «патріотичні» читанки, одобрені міністерством» [8, с. 75].

У краї інтенсивно створювалися так звані «мішані» школи, в яких, крім закону божого і рідної мови, весь навчально-виховний процес здійснювався угорською мовою. Масово ліквідовувалися школи з руською мовою навчання і відкривалися школи з угорською. Так, 1894-1895 навчального року в краї працювало 375 народних угорських шкіл, 167 двомовних (русько-угорських) і тільки 74 – руські [45, с. 50], тобто за 20 років (із 1874 до 1894 рр.) було ліквідовано 239 шкіл із рідною мовою навчання, в той час як кількість угорських шкіл збільшилася на 262. 1907 року було ухвалено закон Аппоні, названий іменем міністра культури і освіти Угорщини, згідно з яким на Закарпатті було реорганізовано всі народні школи з рідною мовою навчання у

так звані «мішані мадярсько-рутенські», які під час першої світової війни також перестали працювати [45, с. 52].

Навчально-виховний процес горожанських шкіл, гімназій і учительських семінарій також цілком спрямовувався на засвоєння учнями мови і культурних надбань угорського народу. А.Ігнат констатує, що у 9 функціонуючих на Закарпатті горожанських школах навчання проводилося виключно угорською мовою, а рідна мова навіть факультативно не викладалася [45, с.57]. Перелік навчальних дисциплін, поданий у навчальних планах горожанських шкіл, включав і обов'язкове вивчення німецької мови та літератури. В Ужгородській, Мукачівській і Берегівській гімназіях мовою викладання також була угорська. Навчальні плани гімназій змінювалися в напрямі щорічного збільшення кількості годин на вивчення угорської мови, а викладання рідної мови було цілком знято з навчального плану. Із 1879 року навчання в Ужгородській учительській семінарії проводилося угорською мовою, а руська мова вивчалася як окрема дисципліна. 1902 року в Ужгороді була відкрита також жіноча учительська семінарія з угорською мовою викладання, а 1914 року – державна учительська семінарія в Мукачеві [45, с. 54-62].

Денаціоналізаторська політика Угорщини викликала обурення не тільки серед закарпатоукраїнців, але й серед українців Галичини. 1896 року у Львові 46 свідомих українців на чолі з І.Франком склали звинувачувальний акт Угорській державі «І ми в Європі: протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття», в якому констатовалося, що «на русинів перенесли мадяри всю ненависть, якою палали до росіян за погром 1849 року; нищити русинів зробилося немов патріотичним обов'язком мадярським, дарма, що сповнюванесего вело за собою економічну руїну, духовну темноту і безпомічність півміліонної маси народу, виключало від цивілізаційного розвою і поступу цілі обширні комітати, деморалізувало і доводило до цілковитого етичного здичіння угорську інтелігенцію...» [26, с. 21]. У цьому документі наводиться і немало прикладів, які яскраво характеризують позицію угорського уряду щодо русинів. Зокрема, заслуговує на увагу такий факт мадяризації школярів: сина руського священика було виключено з гімназії тільки за те, що він на запитання професора, якої він народності, відповів, що руської. І лише за проханням батька, коли той за сина сказав, що він «мадярської народности», хлопцеві дозволили продовжити навчання у гімназії [26, с. 23].Ось як характеризує ті часи закарпатський літератор-будитель І. Сільвай: «В гимназиальных классах, за малыми изъятиями, мы учимпо-русски только катехизис ... При таких обстоятельствах, когда у нас нет ни одной средней и высшей школы с преподавательным русским языком, естественно нельзя усвоить родной язык в том совершенстве, как бы это следовало. Пока мы оканчиваем школьное поприще с тем, что прекрасно владеем мадярским языком в слоге и стиле, даже превосходим в изяществе речи самых природных мадяр, в родном языке остаемся на очень низкой ступени» [104, с. 119].

На захист культури і національних інтересів закарпатоукраїнців виступали і такі відомі українські діячі, як М. Драгоманов та В. Гнатюк. Своїми місіями в Угорську Русь та поширенням серед місцевих русинів ідей українства, вони

значно вплинули на утвердження етнічної приналежності закарпатоукраїнського населення.

Із «Австро-руських споминів» М. Драгоманова дізнаємося, що він, з метою розповсюдження серед закарпатських русинів творів українських письменників, вислав ігумену Мукачівського монастиря А. Кралицькому «Кобзар» Шевченка, повісті Марка Вовчка, Нечуя-Левицького, Федьковича, пісні Лисенка і т.д. [29, с. 277]. Серед подарованих Драгомановим книг було й відоме київське видання творів Котляревського 1875 року з написом «В библиотеку Мукачевского монастиря от М. Драгоманова». Ця книга зараз зберігається у фондах Закарпатського краєзнавчого музею [68, с. 84]. А на прохання закарпатського русофіла редактора місцевої газети «Карпат» Гомічкова – привезти найвідоміші російські книги і підручники, Драгоманов привозить йому в 1876 році не тільки російські, але й українські книги [29, с. 278].

М. Драгоманов вважав, що галицько-українська просвітня демократія повинна «робити місії в Угорську Русь, щоб пізнати її обставини..., впливати безпосередньо на той народ словом та книжками, до нього прилаженими, а далі особними товариствами просвітньо-агітаційними ...» [29, с.282].

Про розвиток культури на Закарпатті у другій половині XIX століття турбувалися й інші українські письменники та науковці. Так, К.Галас у своїй публікації «Ми були у полі його зору» наводить цікавий факт про те, що І.Нечуй-Левицький, щиро вболіваючи за стан і перспективи розвитку літератури та літературної мови на Закарпатті, дбав, щоб і його слово дійшло до краю. У листі до В.Барвінського від 22 лютого 1875 року Нечуй-Левицький пише, щоб «на гроші, зібрані на «Причепу» наново напечатати «Хмари» в Львові. Скільки там екземплярів можна буде напечатати та й продавати в Галичині і на Венгерській Русі» [12]

Популяризатором української культури на Закарпатті був також український фольклорист та етнограф В. Гнатюк, який наприкінці XIX і на початку XX століть декілька разів побував у краї. Дослідник О. Мазурок в архівах і рукописних відділах наукових бібліотек Львова виявив 89 листів закарпатського літератора Ю. Жатковича до В. Гнатюка за 1895-1914 рр. і опублікував їх у книзі «Юрій Жаткович як історик та етнограф». Із цих листів довідуємося, що за допомогою В. Гнатюка Ю. Жаткович отримував твори Котляревського, Шевченка, Франка, Марка Вовчка, Федьковича, Нечуя-Левицького, Грінченка, «Історію літератури малорусской» Огоновського, праці Наукового Товариства імені Шевченка тощо [59, с.29-92].

Асиміляторській політиці Австро-Угорщини протистояли і закарпатські патріоти. Націоналістична інтелігенція краю, за словами дослідника П.Р.Магочія, ділилася на дві фракції: русинофіли або народовці і русофіли [58, с. 42]. Русинофіли намагалися підняти культурний рівень і зберегти національну самобутність русинів, опираючись на місцеву мову (руські діалекти) і літературу. Русофіли, як засіб боротьби з мадяризацією, використовували російську мову і літературу.

Історичні обставини (входження Закарпаття до складу Австрійської монархії, а з 1867 року – до складу Австро-Угорщини) зумовили специфіку

розвитку культури на Закарпатті і, зокрема, значно вплинули на літературний процес краю та літературні уподобання місцевих письменників. З одного боку, культура Закарпаття знаходилася значною мірою під впливом угорської культури, з іншого – насильницька мадяризація русинів-українців краю зумовила протилежний процес: намагання закарпатців утвердити свою національну самобутність. Це закономірно викликало великий інтерес до культурного життя, зокрема до літератури України, Росії, Чехії, Словаччини, Польщі, Сербії, Хорватії тощо, тобто зблизило їх з культурою слов'янського світу. Разом із цим, факти з творчості закарпатських літераторів-будителів ХІХ ст. дають підстави стверджувати, що на Закарпатті мали вплив й ідеї європейського просвітництва, тут були відомі окремі твори німецької, англійської, французької літератур, а також твори античних письменників.

Однак особливий інтерес закарпатська інтелігенція у другій половині ХІХ ст. проявляла до російської культури та літератури. І для цього були вагомі причини. М. Драгоманов, побувавши у 70-х ХІХ ст. на Закарпатті, переконався, що русофільство в краї було певним запереченням мадяризації. У своїх «Австро-руських споминах» вчений справедливо зазначає, що велику роль в утвердженні русофільської орієнтації на Закарпатті відіграла угорська революція 1848-1849 років та участь у ній російської армії як «єдина історична подія, котра вразила угорських русинів і показала їм руську силу»: «Це була воєнна російська окупація 1849 року, котра зігнула мадярського пана – найстрашнішу доти силу для угорського русина...» [29, с. 281]. Цю ж думку поділяв і Володимир Бірчак: «Проти мадярського гнету зачали глядати підкарпатські русини опори в тій державі, яка була в силі побити мадярів та якої силу вони недавно на свої очі бачили – це є в Росії. Але симпатії представників Підкарпатської Руси із політичних перемінилися в літературні ...» [3, с. 108].

Однією з причин русофільства на Закарпатті у другій половині ХІХ ст. була відсутність української державності, а також поширення русофільства в Галичині, з якою закарпатська інтелігенція підтримувала тісні зв'язки. «А Росія, — за словами українського історика Д. Дорошенка, — заімпонувала українській інтелігенції на Угорщині своєю мілітарною силою, своїм державним блиском. Їм, що звикли жити в приниженні й поневір'янні. Ось вони почали обертати свої очі виключно до цієї Росії, від неї сподіваючись порятунку, на неї покладаючи всі свої надії» [28, с.331].

В. Бірчак у праці «Літературні стремління Підкарпатської Руси» робить і таке слушне зауваження: «Щоб стримати залив мадярської культури, треба було проти мадярської культури поставити свою культуру, своє живе письменство...» [3, с.108]. Але тисячолітнє національне гноблення закарпатського населення призвело до того, що самобутня культура русинів Закарпаття ще не досягла відповідного рівня розвитку. У той же час російська класична література у другій половині ХІХ ст. стояла на чолі прогресивної літератури світу і художнє слово російських письменників було доступніше для закарпатського читача, ніж зразки української літератури, що також значною мірою зумовило орієнтацію русинів-українців Закарпаття не на літературу рідного українського народу, а на російську літературу. З цього приводу

М. Драгоманов 1895 року писав: «Ніхто і не подумав познайомити загоді угорорусів з українським рухом і письменством, тоді як про російське їм говорять і німці, і мадяри, котрі перекладають Пушкіна, Тургенева і інш. Про український рух угороруси почули доперва недавно од галицьких москвофілів, котрі виставляли цей рух як вигадку поляків» [Цит.: 30, с. 155].

У середині XIX ст. закарпатська інтелігенція вже читала твори Державіна, Ломоносова, Фонвізіна, Жуковського, Карамзіна, Пушкіна, Гоголя, Некрасова та інших російських письменників і під їх впливом створювала власні літературні твори, тоді як інформація про український літературний рух та окремі зразки української літератури – твори Котляревського, Квітки-Основ'яненка, а пізніше Шевченка тільки починали проникати на Закарпаття із середини XIX століття.

Літературознавчі розвідки П. Лінтура, В. Микитася, О. Рудловчак та інших вчених, які розглядали особливості розвитку культури Закарпаття, доводять, що у XIX ст. закарпатські читачі мали можливість знайомитися із творами російської літератури, користуючись фондами місцевих бібліотек та читаючи російські періодичні видання і книги, які, незважаючи на офіційну заборону, відносно інтенсивно, як показують факти, поширювались на Закарпатті.

Російська література у другій половині XIX ст. значно вплинула на активізацію літературного життя Закарпаття, що яскраво підтверджують літературні досягнення закарпатських письменників-будителів – О. Духновича, О. Павловича, А. Кралицького, І. Сільвая, Ю. Ставровського-Попрадова, Є. Фенцика. Біографічні факти свідчать, що їх світогляд, національна орієнтація та літературна майстерність формувалася на основі засвоєння ними літературної спадщини найвизначніших письменників світової літератури, але вирішальну роль у цьому відіграла російська література.

До народовців угорський уряд ставився терпиміше, що дозволило Ласлову Чопею 1881 року видати руською мовою граматику і читанку для народних шкіл, а 1883 року він видав «Русько-мадярський словарь», за який Угорська Академія Наук нагородила його премією. Тоді як Угорська Академія Наук з політичних і освітніх причин відмовилася видати «Русско-мадярський словарь» О. Митрака, і він змушений був видати його власним коштом 1881 року [58, с. 41]. Словник Митрака став корисним посібником для багатьох закарпатців, зокрема допоміг оволодіти російською мовою А. Кралицькому, І. Сільваю, Ю. Ставровському-Попрадову, І. Дулішковичу, діяльність яких була спрямована на утвердження ідеї слов'янської єдності, що було надзвичайно важливим в умовах поугорщення на Закарпатті.

На початку XX ст. значний внесок у розвиток культурно-освітнього життя краю зробили Є. Сабов, М. Врабель, А. Волошин, діяльність яких, як слушно зазначає П.Р. Магочій, свідчить, що «націоналістичний рух на Закарпатті не припинявся» [58, с. 42]. Ці освітяни уклали і видали немало шкільних підручників руською мовою, що було дійовою програмою протидії асиміляторським процесам Австро-Угорщини. А редаговані А.Волошином і М. Врабелем газети «Наука» і «Неділя» мали великий вплив на утвердження національної свідомості закарпатоукраїнців, саме з їх сторінок країни, як

дослідили В. Микитась і П. Лісовий, вперше знайомилися із творчістю таких українських класиків, як Т. Шевченко, І. Франко, Марко Вовчок, Ю. Федькович, В. Стефаник, С. Руданський та інші [67, с.46; 56, с. 34].

П. Лісовий встановив, що газета «Наука» під редагуванням Августина Волошина перша серед закарпатських періодичних видань минулого сказала добре слово про Т.Шевченка. Так, 1911 року, коли прогресивна громадськість усього слов'янського світу відзначала 50-річчя з дня смерті Кобзаря, «Наука» в №12 писала: «...Исполнилось 50 літ со дня смерти малоруського писателя і художника Т.Г.Шевченка ... Тарас Шевченко хвалився (відзначався) великим талантом і добрим серцем. Тепер ледве найдеться читающій русскій чоловік, котрий би не знав "Катерини», «Наймички» Шевченка, его «Гайдамаков», «Назара Стодоли» дум і пісень, его «Кобзаря» («Наука», 1911, 22 березня №12) [56, с. 34]. У №11 за 1908 рік «Наука» вмістила повідомлення про збір коштів на побудову пам'ятника Шевченкові у Києві, у №12 за 1911 рік – згадку про вшанування пам'яті Шевченка в Наддніпрянській Україні.

Свідченням великого інтересу до творчості Т.Шевченка на Закарпатті є спогад закарпатського літератора В. Гренджі-Донського, який ще в юному віці побував у Галичині і на останні гроші придбав там поему Тараса Шевченка «Гайдамаки». Вже з перших прочитаних поезій Кобзаря відчув Василь Гренджа-Донський силу шевченківського слова. А коли через рік, 1913 року, він купив «Кобзаря», то важко було знайти у Воловому хату, в якій би не прочитали цю книгу [19, с. 32].

Свідомі представники закарпатської інтелігенції, нехтуючи офіційною забороною, включали до навчальних підручників твори слов'янських літератур, зокрема російської. Так, 1908 року, через рік після прийняття горезвісного закону Аппоні, Августин Волошин видав «Читанку для угро-руської молодежи», до якої включив поетичні твори «Птичка Божа» і «Верный конь» О.Пушкіна, «Весенние воды» Ф. Тютчева, байки «Свинья под дубом», «Лисица и грозно» Крилова, «Олень», «Заяц и жабы», «Конь и осел» Л. Толстого [9]. Проте, слід зауважити, що, включивши ці зразки російської літератури до підручника, Августин Волошин вніс деякі зміни: подав їх під своїми назвами, наблизив мову оригіналів до закарпатського діалекту, замінив також деякі слова і підібрав більш зрозумілі для закарпатських учнів. Важливо зазначити й те, що названі твори подаються без вказівки на їх авторів, причиною чого було посилення мадяризації і заборона пропаганди слов'янських культурних здобутків у зв'язку із прийняттям у 1907 році закону Аппоні.

Передові люди – патріоти Закарпаття, оминаючи по-різному цензурні перепони, намагалися донести до юних закарпатців і рідне українське слово. Так, Августин Штефан, згадуючи зустріч із Августином Волошином 1910 року, зазначає, що «А.Волошин був в добрім настрої, говорив про свою граматику «Gyakorlati Kisorosz (Ruthen) Nyelvtan» (Практична малоруська Граматика) і похвалився, що вдалося йому до цієї граматики всунути кілька рядків Шевченка так, що цензор не доглянув і не викинув» [119, с.244].

Потрібно зазначити й те, що у читанці 1913 року видання Августина Волошину теж вдалося опублікувати вірш Т.Шевченка «На Великдень»,

причому укладач підручника наблизив поетичні рядки Шевченка до «карпаторуського» діалекту, а також замінив деякі слова, підібравши більш зрозумілі і близькі для закарпатських учнів.

В умовах, коли школа виступала одним із основних засобів мадяризації закарпатського населення, інтерес і любов до української літератури прищеплювали молодому поколінню у сім'ях свідомої закарпатської інтелігенції. У цьому зв'язку заслуговує на увагу спогад Августина Штефана про те, як його дід (Е. Фенцик – відомий закарпатський літератор, який притримувався русофільської орієнтації), даючи юному внукові перед вступом до гімназії пораду – багато читати, подарував книгу із творами Т. Шевченка [119, с. 219].

Прогресивна роль діяльності народовців на початку ХХ ст. полягала і в тому, що вони активізували контакти з галицькими українцями, зокрема, з ученими, згуртованими в «Науковому товаристві імені Т.Шевченка» у Львові, членами якого були і закарпатські діячі – Ю. Жаткович та Г. Стрипський [3, с. 148].

Під час першої світової війни угорський уряд, намагаючись зменшити російські впливи, змушений був підтримати деякі проукраїнські заходи. Так, 1916 року в Будапешті було засновано журнал «Україна», з якого закарпатське населення мало можливість отримувати різноманітну інформацію про український народ і його культуру. Щоб зупинити наступ російської армії, було створено загін «Українських січових стрільців», перебування якого на Закарпатті [119, с. 297] сприяло зміцненню національних почуттів русинів (українців), усвідомленню ними самобутньої цінності своєї культури, сповнювало прагненнями її захищати.

Отже, розвиток шкільництва й особливості навчально-виховного процесу на Закарпатті у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть зумовлювалися соціально-історичними обставинами – перебуванням краю у складі Австрійської імперії та Австро-Угорської монархії, посиленням денационалізаторської політики на Закарпатті. Так, якщо в післяреволюційний період у краї було створено умови для організації шкіл на національних засадах і для введення у шкільне вивчення матеріалів слов'янських культур, у тому числі і творів літератур слов'янських народів, то з утворенням Австро-Угорщини, у зв'язку з цілеспрямованою мадяризацією, згортаються національні школи й активно відкриваються школи з угорською мовою навчання, акцент робиться на вивченні культурних надбань угорського народу і частково німецького. Однак і в умовах поугорщення, коли навчально-виховний процес на Закарпатті підпорядковувався політиці асиміляції закарпатоукраїнців, завдяки освідмлюючій діяльності патріотично налаштованих місцевих освітян та інтелігенції України й Росії, закарпатське населення знайомилося із культурними набутками, зокрема й з літературою слов'янських народів, в першу чергу – українського та російського, а також долучалося до здобутків західноєвропейської культури. Це було важливою умовою утвердження національної самосвідомості закарпатоукраїнців, збереження їх самобутньої культури та культурного росту. Частина закарпатської молоді здобувала освіту в Галичині, Словаччині, Пешті, Відні. Ці молоді інтелігенти ставали ідейними провідниками закарпатського населення, відстоювали його національні права, пропагували у краї ідеї світової культури.

Враховуючи конкретно-історичні обставини та погоджуючися із вченими-дослідниками літературного процесу Закарпаття О. Рудловчак, П. Лінтуром, О. Мишаничем, І. Небесником, В. Падяком, можемо стверджувати, що орієнтація на російську культуру і пропаганда російської літератури в умовах Австро-Угорщини на Закарпатті, хоча й гальмувала розвиток національної свідомості русинів-українців, але відіграла і певну позитивну роль – протиставлялася мадяризаторським процесам, живила ідею про возз'єднання із братами по той бік Карпат, підтримувала культурне життя краю. Залишається вірною відома оцінка діяльності закарпатських будителів-русофілів, дана І.Франком «... доки ті русини звертали очі свої на Росію, у них проявлялось хоч яке-таке життя народне, були хоч які-такі писателі, газети, починався і рух народний, прокидалось і «народовство» серед молодіжі» [111, с.139]. Закарпатські будителі через російську культуру сприймали нові соціально-політичні ідеї, пропагували їх за допомогою своєї художньої творчості та шкільництва, таким чином створюючи народовецький ґрунт для тих культурних діячів краю, які у першій половині ХХ ст. утвердили на Закарпатті ідеї українства. Починаючи з другої половини ХІХ і на початку ХХ ст. на Закарпатті більшою чи меншою мірою були відомі твори Котляревського, Шевченка, Марка Вовчка, Нечуя-Левицького, Федьковича, Франка, Коцюбинського, Гулака-Артемівського, Квітки-Основ'яненка, Шашкевича, Глібова, Стороженка, Руданського, Стефаника тощо. Щоправда, з творами класиків української літератури не були знайомі широкі кола читачів. Вони здебільшого розповсюджувалися серед місцевої інтелігенції, духовенства зберігались в бібліотеках монастирів.

На основі наведених фактів можемо стверджувати, що знайомство з українською літературою мало вплив на літературну творчість закарпатських патріотів-будителів – О. Духновича, О. Павловича, А. Кралицького, хоча вони і дотримувались русофільської орієнтації.

Мадяризаторська політика Австро-Угорщини стала причиною того, що українська література майже не вивчалася в школах Закарпаття другої половини ХІХ – початку ХХ століть. За цей період тільки у підручнику К. Сабова 1868 року видання було опубліковане оповідання Марка Вовчка «Сон» у перекладі на російську мову, а також у читанці Августина Волошина, яка вийшла 1913 року, для вивчення пропонувався вірш Т. Шевченка «На Великдень». Але на початку ХХ ст. закарпато-українська молодь могла здобувати деякі знання про українську літературу зі сторінок місцевої преси – газет «Наука», «Неділя», місяцесловів, у яких вперше на Закарпатті були опубліковані твори класиків української літератури. Знайомство з українською літературою надихало юних закарпатців до літературної творчості, про що переконливо свідчать спогади В. Гренджі-Донського та Луки Дем'яна.

Поширення інформації про українську культуру і, зокрема, знайомство з українською літературою на Закарпатті у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть значно вплинуло на формування національної свідомості краю, на утвердження української національної ідеї в краї, що було доведено рішенням всенародного конгресу угорських русинів, який відбувся 21 січня 1919 року в Хусті і проголосив возз'єднання Закарпаття з Україною.

Розвиток шкільництва та мовно-літературної освіти періоду перебування Закарпаття в складі Чехословаччини (1919 – 1939рр.)

Із включенням у 1919 році Закарпаття до складу Чехословаччини, у галузі освіти краю відбулися суттєві зрушення. Уряд Чехословаччини вперше в історії Закарпаття створив реальні умови для задоволення освітніх потреб русинів-українців та інших етнічних груп краю, що достовірно підтверджують такі статистичні дані: уже в кінці 1919 року на Закарпатті працювало 475 народних шкіл, у тому числі 321 з руською мовою навчання, 83 угорські, 22 чеські і словацькі, 7 німецьких, 4 румунські та 38 змішаних – з двома мовами навчання. За 19-річний період перебування краю у складі Чехословаччини кількість народних шкіл збільшилась до 792, тобто 1938 року працювали 463 школи із руською, 177 з чеською, 117 з угорською, 24 з німецькою, 4 з румунською та 7 з єврейською мовами навчання [46, с. 213-215].

1930 року була здійснена шкільна реформа – введено 8-річне обов'язкове навчання і удосконалено навчальні плани, збільшено кількість годин на вивчення рідної мови. Слід зазначити, що у навчальних планах і шкільних документах того часу «мова» означала два навчальні предмети: мову і літературу. Народні школи працювали за навчальними планами, які затверджувалися на окружних учительських конференціях, причому кожний округ мав свій навчальний план. За даними навчального плану Севлюського округу (Виноградівського району), затвердженого у 1924 році, для вивчення рідної мови і літератури у 1 класі відводилося 13 годин, у 2 класі – 10 годин, у 3 класі – 9 годин, а у 4, 5 і 6 класах – по 8 годин на тиждень [46, с. 215].

Прогрес у галузі освіти чітко позначився і на розвитку системи неповних середніх (горожанських) і середніх шкіл. За 20 років чехословацького режиму на Закарпатті кількість горожанських шкіл збільшилась у 5 разів, тобто 1938 року на Закарпатті працювала 21 горожанська школа з руською мовою навчання, 23 – з чеською і 30 паралельних класів з угорською мовою викладання. Для русинів-українців чехословацька влада утримувала 4 україно-руські гімназії, 1937 року була відкрита ще одна українська гімназія отців Василіян в Ужгороді, а для проживаючих на Закарпатті чехів функціонувало 5 гімназій з чеською мовою навчання. Крім цього, при руських гімназіях – Ужгородській, Мукачівській і Хустській – були організовані чеські паралельні класи. У Мукачеві та Ужгороді функціонували 2 гімназії з чеською мовою навчання. З угорською мовою викладання працювала одна гімназія в Берегові, а при руських гімназіях функціонували угорські паралельні класи [46, с. 217-221]. У краї працювали також 5 учительських семінарій і 5 технічних училищ [58, с. 106].

Рідна мова і література посідали помітне місце у навчальному процесі середніх шкіл. Так, за даними навчального плану, затвердженого в Празі 1934 року, на вивчення руської мови у 1 і 2 класах середніх шкіл відводилося по 5 годин, у 3 і 4 класах – по 4 години, а у 5,6, 7 і 8 класах – по 2 години. Загалом у тижневому циклі дисциплін на вивчення рідної мови відводилося на 4 години

більше, ніж на вивчення державної (чеської) мови і літератури. У 5, 6, 7, 8 класах вивчалася і російська мова та література (2 години на тиждень) [46, с. 218].

Кількісне збільшення шкіл на Закарпатті і введення у шкільне вивчення української мови та літератури було позитивним явищем. Однак, співставлення кількісних показників шкіл з українською мовою і шкіл із чеською мовою навчання дає підстави говорити про чехізацію на Закарпатті. Число шкіл, відкритих для чеських дітей, у процентному відношенні значно перевершувало відсоток чехів серед місцевого населення: 1937 року при 3,29 % чехів і словаків від загальної кількості населення краю школи з чеською мовою становили 23% від загальної кількості шкіл на Закарпатті [99, с. 26], для яких створювалися і кращі умови. Тоді як у багатьох селах для руських шкіл не вистачало шкільних приміщень, навчального обладнання, підручників. У збірнику документів «Шляхом Жовтня: Промови та інтерпеляції депутатів-комуністів у чехословацькому парламенті про Закарпатську Україну (1921-1938)» знаходимо звернення О. Борканюка і його однодумців, написане 1936 року до міністерства шкільництва, в якому сказано, що в селі Берецька Розтока майже 60 дітей не навчаються з тієї причини, що для руської народної школи шкільний відділ не хоче найняти будинок. У селі є чеська школа, до якої, крім 30 єврейських дітей, не ходить жодна чеська дитина. Відповідні відомства навмисно не хочуть створити руську школу з тим наміром, щоб примусити 60 українських дітей навчатися у чеській школі. В такому вчинку шкільних установ українське населення вбачає поширення чехізації [117, с. 496]. У селі Пушкіново, що на Виноградівщині, вчитель М. Медвідь у 30-х роках, через відсутність приміщення, проводив уроки під дубом [64]. У селі Кичірна (тепер Воловецького району) заняття проходили в кімнаті, найнятій у млині [117, с. 262]. Директор Ужгородської гімназії А. Алиськевич 1925 року констатував: «Вже шостий рік... наші школи, особливо горожанські і середні, не мають ще всіх підручників і книжок до читання для молоді»[1, с.2]. А на одному з засідань педагогічної ради він зазначив: «Ми мусимо собі таки правду у вічі сказати, що знання нашої молоді, особливо у вищих класах слабе і для дальших вищих студій мало вистачаюче, що наша старша молодь мало розумово розвинута... Недостаток учбових книг є головним джерелом такого низького рівня знань...»[24].

Однак загальна культура закарпатського населення зростала: якщо в 1919-1920 навчальному році лише 30% дітей шкільного віку навчалася, то в 1938 року різними формами навчання було охоплено 80% дітей [76,с. 355]. Учням було надано змогу навчатися рідною мовою, посилено громадянські та національні мотиви у навчально-виховному процесі.

Оскільки на Закарпатті не вистачало педагогічних кадрів, чехословацький уряд запросив на роботу педагогів-емігрантів – вихідців із України, Росії та чеських легіонерів. Це стало причиною загострення ідеологічної суперечки між трьома основними орієнтаціями закарпатської інтелігенції: українофільською, русофільською та русинофільською, що надзвичайно ускладнювало навчально-виховний процес у 20-30-і роки. Від національної орієнтації учителя залежала

не тільки мова викладання, але й вибір у вивченні літератури – української, російської або творів місцевих закарпатських літераторів.

З метою вирішення мовного питання в освіті та урядових установах у 1919 році було проведено нараду 15 чеських академіків і лінгвістів, які у своєму звіті констатували, що «оскільки місцевий русинський діалект Підкарпатської Русі є, безперечно, діалектом малоруським, то й літературною мовою місцевого населення слід визнати малоруську літературну мову, яку використовують найближчі сусіди та співплемінники, тобто галицький варіант української літературної мови» [107, с. 130], тільки з етимологічним правописом, звичнішим для корінного населення, а російську мову слід вивчати як предмет у середній школі. Цим скористався головний інспектор шкіл Підкарпатської Русі Й. Пешек і запросив до Ужгорода мовознавця-галичанина І. Панькевича, з діяльністю якого пов'язаний процес поступового переходу закарпатського шкільництва на українську літературну мову. В своєму листі до У. Єдлінської І. Панькевич так описав тогочасну обстановку на Закарпатті: « В р. 1919, коли чехи окупували цю територію з правом на автономію, тоді створилися ширші горизонти для вжитку української мови. Вона стала мовою адміністрації школи, преси і літератури. Але відразу почався бій за мову. Місцеві володіли своєю мовою дуже слабо, сильно мішали церковнослов'янськими і русизми .... Все ж таки Й. Пешек старався вийти з положення, хотів мати в школах порядок в навчанні, а граматики Волошина з р. 1919 не відповідала потребам. Мені доручено написання граматики ...» [44, с. 160-162]. І. Панькевич проявив себе як далекоглядний вчений і політик, добре усвідомлював, що українську літературну мову слід запроваджувати поступово. 1922 року він видав «Граматику руського язика», яка поєднувала в собі місцеву мову і традиційний правопис. Пізніше у виданнях граматики (1927 і 1936 рр.) І. Панькевич залишив традиційну орфографію, але відкинув багато діалектизмів, наближаючись до літературної української мови [58, с.87].

Граматики І. Панькевича сприяли утвердженню в освіті та культурі краю української мовної традиції. Зокрема, мовою його граматик послуговувалися при укладанні читанок для народних шкіл прихильники народовецької, української орієнтації – О. Маркуш, Ю. Ревай, А. Волошин, А. Седлачек. «Компромісна» мова І. Панькевича використовувалася і численними закарпатськими україномовними виданнями («Підкарпатська Русь», «Учитель», «Українське слово», «Карпатська правда», «Пчілка», «Наш рідний край» та ін.), що було важливим чинником поширення в краї української мовної традиції. Адже, як зазначав І. Панькевич: «не граматики рішали вповні про вживання української літературної мови, але видавництва і газети ...» [44, с. 163].

Національно свідомі закарпатські освітяни обстоювали позиції української мови на сторінках прогресивної педагогічної преси. Так, 1936 року часопис «Наша школа» повідомляв читачів, що в місячнику «Рідна мова» (№3, 1936) опубліковано статтю професора Огієнка під заголовком «Навчаймося літературної мови від Шевченка». З цим закликом «Наша школа» звернулася і до свого читача, адже, як тут сказано: «Шевченко був великим знавцем живої мови. «Кобзар» читає людина з великою насолодою. Високі думки в поемах

Шевченка подані такою живою, легкою і для широкого загалу зрозумілою мовою, що рідко можна знайти подібного прикладу» [74, с. 14]. Промовистим є і вірш Ю. Шкрумеляка «Молитва за мову», надрукований у №8 «Нашої школи» за 1936 рік, в якому читаємо такі рядки:

Поможи, Небес Владико,
Хай буде по Твоїй волі,
Щоб та мова гомоніла
Вільно й сміло в нашій школі
Дай діждатись пошанівку
Рідного святого слова,
Щоб цвіла на славу Божу
Наша українська мова [116, с.1]

Великою подією в освітньо-культурному житті Закарпаття було схвалення 1938 року міністерством шкільництва і народної освіти в Празі граматики Ф. Агія «Жива Мова». М. Вайда у своїй статті, присвяченій цій події і опублікованій на сторінках часопису «Наша школа», зазначив: «Жива Мова» Фр. Агія є фаховою працею й найкраще підходить як підручник до навчання граматики, правопису і стилю в народних школах. Є ця граMATика дійсно нашої живої народної мови, написана легким, модерним українським фонетичним правописом, чим уможливить легке й правильне вивчення нашої мови вже в найнижчих класах...» [4, с.13].

Значний внесок у перебудову змісту навчання на національних засадах у міжвоєнний період зробив педагог-емігрант В. Бірчак. Саме йому належить авторство читанок для горожанських і середніх шкіл, які широко використовувалися у навчальному процесі Закарпаття і за допомогою яких закарпатські учні долучалися до загальнолюдських цінностей, до цінностей національного буття, опановували українську літературну мову, знайомилися з багатогранністю української літератури як у тематичному, так і в жанровому аспектах, наочно бачили процес розвитку літературних родів, жанрів. Вивчення запропонованих творів спрямовувалося на формування гармонійно розвиненої і суспільно активної особистості, на виховання моральних якостей, почуття громадянської, національної та особистої гідності, на утвердження у свідомості учнів ідей гуманізму, культури толерантності.

На формування в учнів національних світоглядних позицій та сприймання локальних літературних явищ у всеукраїнському контексті спрямовувався зміст підручника В. Бірчака з історії літератури Закарпаття «Літературні стремління Підкарпатської Русі». (Ужгород, 1921). Важко переоцінити значення цієї книги у формуванні національної самосвідомості закарпатських учнів. Адже такій меті підпорядковувався виклад історії літератури Закарпаття у контексті української літератури. Уже у вступі зазначалось, що «письменство країни, яка тепер офіційно називається Підкарпатська Русь, є галуззю українського письменства» [3, с. 5]. А на прикладі творчості закарпатських літераторів – В. Довговича, М. Лучкая, О. Духновича, О. Павловича, Ю. Жатковича, А. Волошина та інших – В. Бірчак показує рух літературного процесу Закарпаття у бік української національної ідеї.

Працюючи в шкільному рефераті (тобто департаменті шкіл), В. Бірчак розробляв програми з вивчення літератури у гімназіях, ввів у шкільне вивчення кращі твори світової літератури, домігся, щоб шкільний реферат дозволив використовувати у навчальній практиці закарпатських шкіл підручники з історії української літератури М. Возняка, В. Родзикевича, О. Барвінського, видані у Львові [112, с. 64]. Із річних звітів про діяльність Ужгородської гімназії [92, с. 53] та зі спогадів колишніх гімназистів Берегівської гімназії [2, с. 29] дізнаємося, що у навчальному процесі закарпатських середніх шкіл використовувалися і підручники М. Возняка «Старе українське письменство» та О. Барвінського «Виїмки з української народної літератури».

У фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського нам вдалося виявити названий підручник М. Возняка, виданий у Львові в 1922 році, а також книгу О. Барвінського «Виїмки з народної літератури українсько-руської ХІХ віку для висших клас середніх шкіл» (Львів, 1905). Огляд змісту названих підручників дає підстави стверджувати, що учні вивчали українську літературу в широкому обсязі та в її історичному розвитку. Ймовірно, що із Галичини на Закарпаття потрапляли й інші україномовні підручники (читанки), зокрема таких авторів, як О.Огоновський, Ю.Романчук, К.Лучаківський, О. Партицький, Г. Врецьона, А. Крушельницький і ін. Ці читанки значною мірою сприяли, як довела дослідниця М. Чепіль, пробудженню у підростаючого покоління національної свідомості та національної гідності [114, с. 242-259].

Ідейним провідником прогресивного учительства краю був Августин Волошин, який своєю плідною діяльністю на педагогічній ниві наближав Закарпаття до загальноукраїнського освітнього рівня. Саме йому належить авторство більшої частини шкільних підручників, які використовувалися у навчальному процесі 20-30-х років ХХ ст. (за підрахунками О. Мишанича, він з 1899 до 1944 р. написав і видав понад 40 підручників) [69, с. 28]. Будучи директором Ужгородської учительської семінарії, А. Волошин зробив вагомий внесок у справу формування національно свідомого учительства, яке за прикладом свого вчителя активно розбудовувало в краї національну освіту та поширювало ідеї українства серед закарпатців.

Українська література представлена у підручниках А. Волошина досить широко і багатогранно, що формувало в учнів уявлення про українську літературу як естетичну цілісність. На конкретних прикладах вони переконувалися, що твори української літератури не уступають в художній вартості творам інших літератур світу, це викликало почуття національної гордості та бажання подальшого вивчення рідної літератури. Але, мусимо зауважити, що з огляду на політичні обставини того часу, автор уникає слова «український», вживаючи у цьому ж значенні тотожний етнонім «руський». Наприклад, поетичні рядки із вірша Олени Пчілки «Рідне слово»:

Не так – весняним жайворонком у полі
Українська мова тепер залуна,
І гомоном вільним по всьому роздолі,
По всій Україні озветься вона

Августин Волошин у своїй читанці подає так:

Не так – весняним жайворонком у полі
Руська мова тепер залуна,
И гомоном вільним по всему роздолі,
По нашому краю озветься она [10, с.4].

Пропоновані Волошином для вивчення в школі твори української літератури наповнені українознавчим національно-патріотичним і громадянським змістом, що було могутнім засобом формування свідомого громадянина України. І, як зазначено в одній із статей І.Сенька, уже сам підхід до відбору авторів: Шевченко, Глібов, Руданський, Духнович, Гренджа-Донський, Воробкевич, Федькович, Франко – «формував в учнів тверде переконання, що це представники однієї русько-української культури» [102, с. 88], тобто утверджував у свідомості учнів ідею соборності українських земель [ширше див.:61].

А ось як 1936 року оцінювалися підручники А.Волошина газетою «Свобода»: «В нашій літературі читанки Августина Волошина подавали і подають і нині найбільше виховую чого матеріялу, який ублагороднює, підносить душу дитини до порозуміння ідеалів чесного, народ свій і державу свою широ люблячого, до хосенної праці готового і для самопосвяти спосібного громадянина» [93, с. 3].

У навчальній практиці народних шкіл Закарпаття у 20-30-і роки ХХ ст. використовувалися також підручники, укладені Олександром Маркушем та його співавторами. Формуючи зміст підручників, О. Маркуш орієнтувався на досвід української та зарубіжної педагогіки. За свідченням його співробітника Миколи Грицака, у особистій бібліотеці О. Маркуша були всі читанки, вся краща педагогічна література, яка виходила в Києві, у Львові, в Харкові, у Відні і Празі у 20-30-х роках ХХ ст. [63, с. 395]. Ґрунтовні знання основ педагогіки, методики і літератури допомогли йому створити навчальні підручники для народних шкіл, які відіграли немало роль у формуванні національно свідомого покоління закарпатців, і ефективним засобом для цього служило художнє слово українських письменників

Крім підручників, ознайомлюватися закарпатським учням із українською літературою допомагали книги, видані в Ужгороді, Львові, Києві, Празі тощо. На сторінках педагогічного часопису «Підкарпатська Русь» А. Животко подає «Огляд руської літератури для дітей Підкарпатської Русі» [32], з якого дізнаємось, що серед закарпатських учнів користувалися популярністю книги драматичних творів С. Черкасенка: «Лісові чари» (Ужгород, 1924), «Сміх» (Ужгород, 1924), «Вечірній гость» (Прага, 1924), «До світла. Сцени з дитячих літ Т.Шевченка» (Львів, 1925) «Чудо святого Миколая» (Ужгород, 1925), «Бідний Лесько» (Ужгород, 1926), а також його збірник ліричних віршів закарпатської тематики під назвою «Поезія для молодежи» (Ужгород, 1926) та збірник байок «Пчолка в байках» (Ужгород, 1924), Марійки Підгірянки «Збірничок віршів для дітей» (Ужгород, 1926). На особливу увагу заслуговує і той факт, що 1925 року вперше на Закарпатті було видано книгу поетичних творів Т. Шевченка «Поезія для дітей», в якій, крім вибраних віршів, подавався

і життєпис поета, його портрет. А 1926 року в Ужгороді вийшла книга «Тарас Шевченко. Добірні думки», яка мала стати «найкращим другом-проводником в життю для нашої молоді» [32, с. 89]. До наших днів у фондах бібліотеки УжНУ зберігаються книги творів Б. Лепкого «В глухом куті» (Ужгород, 1922), «З села» (Ужгород, 1923), І.Франка «Збірка оповідань і віршів. З нагоди 10-ї річниці смерті» (Ужгород, 1926), С.Руданського «Вибор з поезій» (Ужгород, 1921), Б. Мартиновича «Малий артист. Сценічний етюд з життя Тараса Шевченка» (Ужгород, 1930), О. Кобилянської «За гитар» (Прага, 1922).

Інформацію про життя і творчість українських художників слова закарпатські учні черпали й із книг М. Брацайка «Тарас Шевченко» (Ужгород, 1923) та А. Пуховського «Не забудьте спом'янути» (Ужгород, 1925), на якій бачимо печатку державної горожанської школи у Великому Бичкові. А. Пуховський запропонував увазі читача біографічні нариси про Т. Шевченка, Б.Грінченка і І.Франка, окремі їх твори та поезії, присвячені цим видатним письменникам [88]. 1931 року Товариство молоді Підкарпаття видало книгу «В пам'ять 70-ліття смерті Т. Шевченка», яка містила досить широку інформацію про українського поета і закликала читачів: «Віддаймо найбільшу повагу нашому батькови Тарасови, тій великій українській душі, яка бажала того, чого і ми бажаємо» [11, с.21].

Усвідомлюючи велику роль художнього слова в пропаганді прогресивних ідей, представники закарпатської інтелігенції дбали про популяризацію творів української літератури на сторінках місцевих періодичних видань, які значною мірою також сприяли знайомству учнівської молоді з кращими літературними здобутками. Особливо велику роль у цьому відіграли часописи для дітей «Пчілка», «Наш рідний край» і «Віночок», які, як слушно зазначає дослідниця М. Кухта, завдяки чіткій народовецькій (українській) орієнтації стали обов'язковими атрибутами освітнього процесу Закарпаття 20-30-х рр., були своєрідною підмогою вчителям, адже проблема підручників і художньої книжки рідною мовою вирішувалася не зразу [53, с. 14-28]. На користь цього твердження свідчать і печатки закарпатських шкіл на окремих номерах часописів, а також відгуки вчителів, опубліковані у фаховому журналі «Учитель» [86]. Огляд номерів названих часописів, які збереглися до сьогодні, показує, що вони містили велику кількість художніх творів українських письменників, біографічні й літературознавчі статті, рекламу книг. Слід відмітити і той позитивний факт, що до цих журналів часто дописували не тільки вчителі, але і, навіть, учні. Так, у №3 «Пчілки» за 1924 рік надруковано невеликий твір-роздум учня горожанської школи у Великому Бичкові М.Маляра «Як будовав би я хату», у якому читаємо: «На стіне навішав бим красне образи, як образ св. Кирила и Мефодія, св. Володимира, Тараса Шевченка, Олександра Духновича ...» [62, с. 62]. Редактор «Нашого рідного краю» О. Маркуш, відповідаючи у 1925 році юній дописувачці, дає таку чудову пораду: «... учися і читай много і пам'ятай на слова поета: «І чужого научайтесь, свого не цурайтесь». А коли до сього подумаєш мало і над тим, «чія правда, чія кривда і чії ми діти», то будеш любити свій і наш язик лучше, як другий, може розширенійший і культурнійший» [85].

Багату інформацію про літературні здобутки українського народу давав учням журнал «Просвіта» та календарі товариства «Просвіти», а також такі органи місцевої преси, як «Наука», «Свобода», «Наша земля», «Українське слово», «Руська нива» тощо.

Нестачу підручників із української літератури в середніх школах 1920-30-х років мало компенсувати й читання та письмове реферування текстів художніх творів, які учні отримували від викладачів, або брали у шкільних бібліотеках. У гімназіях і середніх спеціальних закладах цю роботу називали обов'язковою лектурою (класною і домашньою). Наприклад, колишній учень Берегівської гімназії В. Худанич згадує, що гімназійна бібліотека була досить багата – було тут немало книг про козаччину, опришків, а також казки, були твори класиків української та зарубіжної літератур. Керував бібліотекою вчитель К. Заклинський. Він учив учнів «писати лектури», тобто короткий зміст прочитаної книги. Гімназисти згадують, що під час обміну книги вчитель запитував, хто з героїв книги зацікавив учня. Якщо учень плутався, його навчали, як слід розуміти героя. Учні часто змагалися, хто більше прочитає, обговорювали між собою зміст прочитаного, сперечалися в оцінці героїв, зачитували з книги або з лектурного зошита свої оцінки, «...це була справжня школа, де привчали розуміти книгу, літературу, знаходили свого героя, а також ділитися своїми роздумами» [2, с.30].

Випускник Ужгородської гімназії М.Попович добрим словом згадує своїх незабутніх учителів-словесників, їхню педагогічну майстерність та вимогливість: «У «Руській читанці», укладеній В. Бірчаком, була вміщена поема Т. Шевченка «Тополя», яку ми, за завданням викладача – В. Бірчака, вивчали напам'ять у повному обсязі. Викладач І. Панькевич особливо любив твори І.Франка. Наприклад, вивченню поеми І. Франка «Панські жарти» він присвятив не один урок, аналізуючи на уроці детально кожен абзац твору ... Викладач руської мови О. Зелик вимагав від учнів систематично читати літературні твори, а їх зміст з характеристикою окремих героїв твору – викладати в спеціальний зошит лектури» [109, с. 198-199].

Із «Звідомлення» Ужгородської гімназії за 1924/25 навчальний рік дізнаємось, що при гімназії працював самоосвітній гурток «Братство св. Кирила і Мефодія», на заняттях якого гімназисти читали доповіді, декламували поезії, інсценували художні твори. Так, на одному із занять читали поетичні твори «Розрита могила» і «Калина» Шевченка, «Довбуш» Федьковича, «Треба всюди приятеля» С. Руданського [39, с. 24]. 1925/26 навчального року на заняттях гуртка зачитали шість доповідей, серед них і такі: «Шевченко і релігія», «Діяльність Марка Вовчка». 22.XI. 1925 «Братство публічно виступило з комедією С. Черкасенка «Страшний професор». 15.V. 1926 – поставили п'єсу І. Франка «Учитель» [40, с. 44].

Викладачем української та німецької мов в Ужгородській гімназії у 20-х роках був колишній січовий стрілець О. Вахнянин. Він створив при гімназії «Пласт», хор і драматичний гурток. Колишній пластун Ю. Шерегій згадує, що «професор Вахнянин своєю діяльністю освідомлював молодь, навчав пластунів любити і шанувати своє рідне слово, народні пісні і танці, він перший дав у

наші руки Шевченкового «Кобзаря» [78, с. 239]. У «Звідомленні» Ужгородської гімназії за 1925/26 навчальний рік констатується, що 28.X.1925 р. пластовий драматичний гурток імені Франка виступив із виставою «Либуша в таборі» С. Черкасенка, а 1.IV.1926 – із драмою «Нахмарило» Б. Грінченка [40, с.44].

Ужгородські гімназисти у 20-30-і роки урочисто відзначали ювілеї видатних майстрів слова. Наприклад, відомо, що 14.III. 1930 р. відбулося Шевченківське свято [92, с. 35]. Із біографії видатного закарпатського композитора Д.Є. Задора дізнаємося, що він, навчаючись в Ужгородській гімназії, у 1930 році на святкуванні ювілею Т. Шевченка збагатив програму вечора виконанням на фортепіано «Елегії» М. Лисенка.[22, с.125]

Художнє слово українських класиків звучало і на святкуваннях з нагоди Дня народження президента Чехословаччини та на інших державних святах. Так, 7 березня 1929 року програму святкування річниці Т. Масарика доповнили декламації віршів «Іван Підкова» Т. Шевченка і «У сні зайшов я» І. Франка. А 18 травня на святі з нагоди 10-річчя входження Підкарпатської Русі до складу Чехословацької республіки прозвучала поезія «За байраком байрак» Т. Шевченка [91, с. 28]. Однак, слід зазначити, що у цій хроніці жодним словом не згадується про відзначення гімназистами Шевченкового свята 1929 року.

У «Звідомленні» Ужгородської гімназії за 1924/25 рік зазначається, що «естетичне виховання плекано поза наукою і у такому напрямку, як посещение театральних представлень»: 31.I.1925 – «Наталки Полтавки» І. Котляревського, 25.III.1925 – «Сватання на Гончаровці» Г. Квітки-Основ'яненка, 3.VI. 1925 – «Ой не ходи Грицю» М. Старицького [39, с. 20]. У «Річному справозданні» Ужгородської гімназії за 1928/29 навчальний рік зазначено, що театр «Просвіти» для шкільної молоді поставив п'єси: 21.XI.1928 – комедію М. Старицького «За двома зайцями», 25.I.1929 – його драму «Зимовий вечір» [91, с. 30].

Активна робота з вивчення української літератури проводилася і в Берегівській гімназії. Відомий закарпатський письменник Ф. Потушняк, який у 20-х роках навчався у Берегівській гімназії в автобіографії пише: «Я дуже багато читав літератури української, російської, світової ... Пам'ятаю, що на матурі я вибрав собі вільну тему письмової роботи “Розвиток української поезії від Шевченка до наших днів» [7, с.28].

Із Берегівською гімназією пов'язане духовне становлення також Ю. Станинця. «Там, – напише Ю. Станинець згодом, – я довідався, хто я є, хто були мої діди-прадіди... Тоді я відчув себе сином великого українського народу, і вже знав, що все життя буду йому служити ...» [89, с. 6]. Велику роль у формуванні національної самосвідомості та літературного таланту майбутнього письменника відіграло відвідування ним літературного гуртка, яким керував В. Пачовський. Він часто вів із гімназистами літературні бесіди, пропонував читати ті чи інші книги, заохочував до написання невеликих оповідань [112, с. 13]. В. Гаджега згадує, що В. Пачовський читав гімназістам свої поезії та поему «Срібний дзвін», яка будила почуття єдності з братами на сході [2, с. 50].

Свідомі українці К. Заклинський, А. Дідик, В. Пачовський, І. Гриць створили при Берегівській гімназії «Пласт». Пластовий драматичний гурток, як засвідчує В. Худанич, ставив п'єси І. Карпенка-Карого «Бурлаки», С. Черкасенка «Грубий жених», «Вечірній ліс» [2, с. 98].

Щорічно в Берегівській гімназії святкувались Шевченківські ювілеї. Наприклад, директор А. Алиськевич у «Звідомлені» гімназії за 1921/22 навчальний рік подає таку інформацію: «Дня 18 марта одбулося в гимнастичной сали велике школьне торжество в честь нашого найбільшого поета Т. Шевченка. Молодеж оддала честь тому борцеві за волю, правду и братолюбіє гарними співами, декламаціями и промовою ученика V кл. М. Куруца. На законченя свята одограли молодші ученики вельми удачно представления «Діточе свято» М. Козоріза, яке завершив гарною декламацією ученик II кл. Н. Бандусяк» [38, с. 5].

Педагоги Хустської гімназії також зуміли зацікавити своїх вихованців культурними здобутками рідного українського народу, донести до них красоту художнього слова української літератури і, таким чином вплинути на формування в учнів національної свідомості і громадянської позиції. Так, Ф. Удичка у своїх спогадах говорить про Хустську гімназію як про осередок виховання патріотів: «Тут дозріла моя національна свідомість, а ця цінність – понад усі вартості ...» [113, с. 22].

Про поєднання на уроках літератури національного виховання з формуванням толерантного ставлення до культури інших народів промовисто говорять спогади учня Хустської гімназії К. Галаса: «Учитель української літератури, український емігрант Самійлович на своїх уроках міг говорити про Шевченка і в той же час наводити паралелі до Пушкіна, до інших поетів російських із цієї епохи ...» [113, с. 67].

У Хусті активно діяв «Пласт», спрямування діяльності пластунів яскраво засвідчують назви: курінь імені Т. Шевченка, курінь імені М. Підгірянки, курінь імені Лесі Українки тощо [42, с. 37]. І. Маргітич згадує, що пластуни з великим зацікавленням читали українську літературу, залюбки знайомилися з козацькими походами, перемогами і буднями запорізьких козаків, вели з цього приводу жваві дискусії [113, с. 51].

У річних звітах про діяльність Хустської гімназії нам не вдалося виявити інформацію про вшанування ювілеїв українських класиків, але в газеті «Свобода» за 1929 рік так повідомлялось про одне із Шевченківських свят: «Не забули ми про тебе, Тарасе, і в нашій малій читальні «Просвіти» в Хусті, на нашім святі, дня 21 апріля при участі численної публіки – городських селян. Про життя і творчість виступив учитель Шутко, потім декламації віршів, було показано декілька образів з життя Т. Шевченка» [6, с. 4].

Із річного звіту, поданого директором гімназії В. Сулінчаком, дізнаємось, що 8.ІІІ. 1926 року святкову програму з нагоди Дня народження Т. Масарика збагатили і декламації віршів І. Франка «Каменярі» та С. Воробкевича «То наші любі високі Карпати» [14, с. 8].

Українську національну свідомість засобами літератури формували також в гімназії ОО. Василян в Ужгороді. Наприклад, у «Звідомленні» про діяльність

гімназії за 1937/38 навчальний рік повідомляється, що «дня 23.XII. О. Балицький уладив літературні академії з нагоди 100-літніх роковин появи «Русалки Дністрової», першого твору в народній мові, заслуг Маркіяна Шашкевича і його зносин з будителями інших слов'янських народів, а дня 11.III. – з нагоди роковин поета Т. Шевченка. На обі академії зложились: реферат проф. О. Балицького, реферати учнів, декламації й співи» [34, с. 20].

Важливу роль у посиленні української ідеї в шкільництві відіграли учительські семінарії, в яких формувалися педагогічні кадри для закарпатських шкіл. Уже на початку 30-х років вчительські посади у краї почали обіймати випускники трьох підкарпатських учительських семінарій. Проте національну орієнтацію цих учителів визначав заклад, у якому вони навчалися: якщо вони закінчували греко-католицькі чоловічі і жіночі семінарії в Ужгороді, якими керували А. Волошин, В. Желвай, В. Лар, то формувались як свідомі українці, а якщо навчались у державній семінарії в Мукачеві, ректором якої був О. Хромяк, то виховувались здебільшого як прихильники русофільської орієнтації. Зівставлення кількісних показників учнів цих семінарій за 1931/32 навчальний рік: 346 учнів в Ужгороді і 151 – в Мукачеві, давало підстави для припущення, що в майбутньому серед учителів, а, отже, й серед учнів мала переважати українофільська орієнтація [58, с. 107].

Сказане підтверджують і річні звіти про діяльність учительських семінарій в Ужгороді й Мукачеві. Так, виявлені нами звіти Ужгородської греко-католицької учительської жіночої семінарії за 1932/33, 1934/35, 1935/36, 1936/37 навчальні роки показують спрямованість навчальної роботи у закладі: у 1932/33 навчальному році одним із завдань для випускного іспиту було таке: пояснити слова І. Франка «Книга морська глибина, хто в неї пірне аж до дна, той хоч труду мав досить, дивнії перли виносить». У цьому ж році 12 березня у семінарії відбулась урочиста академія в честь Т. Шевченка [41, с. 9]. 7.03.1935 року семінаристи відзначали 85-річницю президента Чехословаччини, програму свята збагатили декламація вірша І. Франка «Каменярі» [35, с. 13]. При семінарії діяв гурток «Самоосвіта», на заняттях якого виголошувались доповіді: 11.02.1936 р. – на тему: «Микола Джеря» І. Нечуя-Левицького, 29.02.1936 р. – «Соняшний промінь» Б. Грінченка [36, с. 25]. 28.X.1936 р. на державному святі «Свободи» звучала поезія Т. Шевченка «Гайдамаки», 6.III.1937р. на святі з нагоди дня народження Т. Масарика, окрім численних декламацій із чеської літератури, прозвучали і вірші «Наука» С. Руданського, «Хлібороб» Б. Грінченка, 28.V. 1937 року відзначали роковину президента Е. Бенеша, в програму ввійшла і декламація твору «Каменярі» І. Франка, 22.XI 1936 р. семінаристи переглянули виставу «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського [37, с. 10-16].

Ужгородські семінаристи і гімназисти брали активну участь і в Шевченківських святкуваннях, що проводились за межами навчальних закладів. Так, у газеті «Свобода» за 1930 рік повідомлялося, що 4 квітня громадськість Ужгорода святкувала роковини смерті Шевченка. Свято відкрив урочистою промовою М. Брацрайко, а потім «всі точки програми виконала шкільна молодь мужеської і жіночої семінарії і руської гімназії» [100].

До творчої спадщини класиків української літератури долучалися і учні інших середніх спеціальних закладів краю. Так, у «Річному справозданні державної двокласової торгівельної школи в Мукачеві за 1922/23 шкільний рік» повідомляється, що 24 квітня у школі проводилось урочисте святкування пам'яті Духновича, в програму свята входили декламації, хорові співи, а також вистава за твором Т. Шевченка «Назар Стодоля» [90, с.10]. Зі звіту Ужгородської державної торгівельної школи дізнаємося, що 1934 року в школі урочисто відзначали 120 річницю з дня народження Шевченка [23, с.31].

Справжньою кузнею національно свідомої інтелігенції краю у 1920-30-і роки була Мукачівська торгівельна академія, очолювана А. Штефаном. Закарпатський письменник М. Томчаний у своїх спогадах говорить, що під час навчання у Мукачівській торгівельній академії він разом із закоханими в літературу ровесниками – В. Феничем, І. Ірлявським, В. Потушняком, Г. Божук, О. Палаташем, В. Товтином та іншими – долучався до суспільно-культурних проблем, брав участь у шкільному самоосвітньому гуртку «Рідна мова», засвоюючи таким чином уроки національного самоствердження [84, с. 6]. М. Томчаний та О. Палаташ із благовінням згадують уроки літератури, які проводив емігрант професор О. Приходько. Він захоплював учнів оповіданнями про українських письменників, міг годинами читати напам'ять їх твори, що значно впливало на формування соціально-політичних поглядів та естетичних уподобань вихованців [84, с. 7; 192, с. 31]. Так, за словами М. Томчанина, коли на уроках звучали новели В. Стефаніка, «клас завмирав, слухаючи до болю близькі трагедії «Камінний хрест», «Новина», «Синя книжечка» ... Слова наче зникали, перед нами стояли страшні картини ... То було життя наше, наших сусідів, наших знайомих ...» [83, с. 35].

Захоплююче відкритий О. Приходьком світ мистецтва слова Т. Шевченка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, І. Франка, В. Стефаніка, П. Тичини, Остапа Вишні спонукали М. Томчанина й самому взятися за перо. Починаючи з 1934 року, на сторінках учнівського альманаху «Тиса», який видавався в Мукачівській торгівельній академії, він дебютує зі своїми літературними спробами [84, с. 7]. В №3 альманаху за 1934 рік Томчаний помістив публікацію «Наш мученик», у якій розповідав про життя і творчість Шевченка, про сприйняття його творів на Закарпатті. Про вплив творчості Кобзаря на закарпатських русинів розповів в автобіографічному романі «Тихе містечко».

У Мукачівській академії сформувався і літературний таланти І. Ірлявського (Рошка). Товариші за літературні обдарування називали його закарпатським соловейком у безсмертному поетично-вишневому садку Тараса Шевченка [80, с. 3]. Юний поет був великим шанувальником творчості Кобзаря, про що яскраво свідчить його вірш «Шевченко», в якому Ірлявський називає великого поета Пророком святої України, вождем свого покоління [47, с. 34]. Вихований на ідеях української класичної літератури, молодий патріот І. Ірлявський віддав своє життя в ім'я своєї Батьківщини, в ім'я української національної ідеї – його 1942 року разом з іншими українськими письменниками розстріляли фашисти у Бабиному Яру.

За глибокі національні переконання військовий трибунал у Ковнер-Каштелі судив і випускника Мукачівської академії – І. Романця, національна і громадянська позиція якого формувалась також на основі засвоєння ним творчості українських художників слова. В особистій бібліотеці І.Романця, як засвідчує Ю. Мейгеш, були твори В. Винниченка, П. Куліша, Лесі Українки, О. Олесья, а також літературні плоди Уласа Самчука «Кулак», «Гори говорять» із дарчим написом – «Іванові Романцю від автора» [65, с. 6].

Річні звіти про діяльність Мукачівської семінарії за 1920-30-і навчальні роки показують, що тут акцент робився на вивчення російської літератури: навчання велося за підручником К. Штепанека «Русская хрестоматія для коммерческих академий и средних училищ» (Прага, 1922), [13, с. 22] в якому не наводилось жодного твору української літератури [118], а список творів для класної і домашньої лектури також складали виключно зразки літературної творчості російських класиків, тільки у 4 класі вивчались вибрані твори Т. Шевченка [13, с. 12-14]. Однак, семінаристи могли знайомитися з українською літературою в позаурочний час. Так, Ф. Іванчов у своїх спогадах розповідає, як, після прочитання «Кобзаря», він усвідомив, що «рядки віршів Т.Шевченка поскладані із слів моєї мами, із слів, якими і я користаюсь за межами школи, і що шкільні наставники «блудно запевняють» молодь у тому, що український рух між людьми не має нічого спільного з ними ж самими [50, с. 41].

Русофільська інтелігенція краю не приймала урядової проукраїнської освітньої політики і домагалася, щоб у всіх місцевих школах вживалася тільки російська літературна мова, щоб навчальний процес здійснювався за російськими граматиками і читанками, виданими «Русским культурно-просветительским обществом шимени Александра Духновича» і «Учительским Товариществом Подкарпатской Руси». Ці домагання русофілів знайшли підтримку чехословацької влади, яка, з огляду на політичні обставини, вже у кінці 20-х років намагалася послабити на Закарпатті український вплив. 1924 року інспектором шкільництва Підкарпатської Русі призначено Й. Шімека – переконаного прихильника чехізації краю, а І. Панькевича і В. Бірчака звільнено від обов'язків у шкільному відділі «Ми оба пішли на жертву русофілам» – написав І. Панькевич у листі до В. Гнатюка, датованому вереснем 1924 року [Цит.: 73, с. 135]. 1930 року міністр освіти Чехословаччини дозволив вживати у школах краю російські підручники, а 1936 року вже рекомендував їх до вжитку [120, с. 27]. Варто зазначити, що вчителі-русофіли упереджено ставилися не тільки до вивчення української мови у школах Закарпаття, але, як переконує огляд змісту російських читанок, цілком ігнорували українську літературу.

У той же час учителі, що дотримувалися українофільської орієнтації, активно долучали учнів не тільки до багатств української літератури, але не відкидали і кращих здобутків російської літератури, як і інших літератур світу, що переконливо підтверджує змістове наповнення читанок, укладених А.Волошином, О. Маркушем і Ю. Реваєм, В. Бірчаком, А. Седлачком.

Підтримка русофільського руху чехословацькою владою викликала шквал протестів серед національно свідомого вчительства краю, яке об'єдналося

навколо Народоверхнього учительського товариства на чолі з А.Волошином і О.Полянським. Товариство, що згодом отримало назву «Учительська громада», знято протестувало проти використання в школах будь-яких неукраїнських підручників [58, с. 108]. 1932 року на Конгресі Народоверхнього Учительського Товариства в Хусті було прийнято резолюцію: «Жадаємо, щоби підручники для всіх категорій українських шкіл на Підкарпатській Русі були написані українською мовою і лише такі були апробовані міністерством шкільництва та народної освіти надалі тому, що не можна терпіти калічення наших дітей чужими мовами. Язиковий хаос по школах виховує національну несвідомість, що здержує і ще десятки років буде здержувати переведення в життя консолідацію краю й держави» [51, с. 34]. Промовистим є і те, що епіграфом до книги статей і резолюцій цього конгресу, послужили поетичні рядки Лесі Українки, написані з нагоди ювілею Шевченка:

Ми, як ти, минати будем
Чужії пороги,
Орать будем свої ниви,
Рідні перелоги. [51]

1937 року учительський конгрес прийняв таку резолюцію: «Українське учительство уважає факт ухвалення Міністерством шкільництва і народної освіти для шкіл з українським язиком навчання учебників, написаних неправильним великорусским та угрорусским язиком, крайньо не педагогічним..., і попереджає, що в своїй діяльності і надалі буде послідовним і не допустить до винародовлення свого народу ... Домагаємося, щоби були ухвалені також учебники писані нашою, цебто українською мовою, фонетичним правописом» [110, с. 5].

Учителі залучали до цієї ідеологічної суперечки і широку громадськість краю та батьків. Так, «Наука» 1920 року на своїх сторінках помістила публікацію «Народ сказав своє слово», в якій читаємо: «Ми хочемо школи на родном, материнском языць*, на таком, як учат в Галичині и на великой Україні, а не Великоросы Москалі... Наша се мова Шевченка, Франка, Федьковича, Шашкевича, а не Пушкина, Толстого, Достоевского, Лермонтова, хотяй и они дорогі нашому серцю як братяСлавяны ...» [77, с. 4].

У збірнику документів «Шляхом жовтня» знаходимо «Циркуляр Закарпатського крайового комітету КПЧ всім партійним організаціям про методи боротьби проти езекуцій на селі та проти денационалізації», в якому наведено таке домагання батьків: «Ми мусимо розгорнути якнайрішучішу боротьбу проти «русотяпів» тому, бо вони є допомагачами чеської буржуазії в переводжуванні колоніальної політики в нашому краю. Коли ми посилаємо до школи своїх дітей в такій нужді, то ми повинні вимагати: аби наших дітей училося на нашій рідній мові, аби шкільні книжки були написані також нашою рідною мовою!» [75, с. 371].

---

*Далі при цитуванні букву ь передаємо як “і” або “є”, букву о як “і”, інші особливості оригіналу зберігаємо.

Газета «Українське слово» 1935 року гнівно виступила проти русифікаторських процесів в Ужгородській гімназії і заявила: «... директор гімназії пан Сулінчак мусить числитися як вже не з тим фактом, що ми неспорно український нарід, то має числитися з тим, що і язиковий розпорядок і шкільні приписи приписують у нас малоруську мову, а не великоруську (московську). Проти русифікаційних затій пана Сулінчака під боком Шкільного Реферату якнайрішучіше протестуємо» [98, с. 1].

Протистояння між українофільським і русофільським напрямками яскраво проявилось і в діяльності культурно-освітніх товариств – «Просвіти» та «Общества шимени Александра Духновича», які мали великий вплив на освітньо-культурне життя краю і відіграли вагомий роль у долученні закарпатоукраїнців до кращих набутоків української та зарубіжної літератури.

Крім мовної невизначеності, у Чехословацькій державі були й інші фактори, які гальмували поширення української національної ідеї на Закарпатті та негативно позначалися на навчально-виховному процесі, адже чехословацькій владі з політичних міркувань не вигідно було, щоб населення краю ототожнювало себе з українським народом. Тому, визнаючи освітні досягнення чехословацького уряду на Підкарпатській Русі, треба враховувати і те, що державна влада воліла, аби шкільництво краю розвивалося без чітко окреслених українських національних рис. Цим, наприклад, пояснюється той факт, що Міністерство шкільництва та освіти Чехословаччини до назв навчальних закладів Закарпаття не вносило означення «український». Натомість у шкільних документах того часу широко вживалось означення «руський»: руська школа, руська мова і література, руські читанки тощо.

В. Гренджа-Донський, констатує у своїх спогадах, що «назва «українець», «Україна» не була дозволена, навіть за вживання тих назв притягали людей до відповідальностей», наводить факт, який яскраво характеризує позицію чехословацького уряду: українського педагога Бачинського було насильно вислано за межі держави через те, що у своїй промові на зборах пластунів назвав край Підкарпатською Україною. [21, с. 398]. А публікація із «Учительського голосу» за 1938 рік містила таку інформацію: шкільний реферат, дізнавшись, що в кабінеті Берегівської гімназії знаходяться дві стінні карти України, а в професорській бібліотеці – збірка народних пісень, що має назву «Ще не вмерла Україна», наказав ті «небезпечні» речі знищити та подати точне повідомлення про їх знищення [94, с. 2].

Промовистими є і такі факти: за вірш «Розділили Україну поміж ворогів», у якому закарпатський поет В. Гренджа-Донський передає свою мрію – бачити Закарпаття в складі єдиної соборної України, автор відбув тримісячне ув'язнення [19, с. 86]. 12 березня 1926 року, коли в приміщенні ужгородського театру жителі Закарпаття відзначали 65 річчя з дня смерті Шевченка, чеські жандарми заборонили поету В. Гренджі-Донському говорити про революційну діяльність Кобзаря. Учасникам хору було заборонено співати слова із «Заповіту» [66, с. 8]. А під час святкування 67-ї річниці з дня смерті Т. Шевченка 1928 року В. Гренджі-Донському заборонили декламувати поезію «Пророкові – великому Кобзареві» [19, с. 89]. Адже у цьому вірші

утверджується сила шевченківської поезії, яка запалила іскру національної свідомості українців Закарпаття, була закликом до реалізації державницьких прагнень закарпатців.

Газета «Працююча молодь» 1931 року писала: «Чеська буржуазія починає проводити свій план денаціоналізації тутешнього населення. Вона знає, що розвиток української національності є великою перешкодою чехізації. Тому починає поліцією вимітати українські книжки з шкільних бібліотек, аби наша молодь не виховувалась на українській літературі, аби вона не знала, що належить до великого 40 мільйонного народу» [82, с. 1].

У збірнику документів «Шляхом жовтня: Промови та інтерпеляції депутатів-комуністів у чехословацькому парламенті про Закарпатську Україну (1921 – 1938 рр.)» наводиться такий факт: Міністерство внутрішніх справ Чехословаччини не схвалило 1929 року статут Спілки закарпатських українських студентів, мотивуючи це тим, що у назві Спілки можна бачити антидержавну ціль, з огляду на «відоме прагнення про створення територіальної Української держави» [117, с. 323]. А газета «Українське слово» 1936 року повідомляла, що Міністерство внутрішніх справ Чехословаччини заборонило «Народовецькому Учительському Товариству» змінити свої статuti і прийняти нову назву «Товариство Українського Учительства» [43, с. 3].

Однак, всупереч названим перешкодам і труднощам, зусиллями подвижницької діяльності свідомих закарпатських педагогів і педагогів-емігрантів з України, період міжвоєнного двадцятиріччя став вирішальним у формуванні національної свідомості закарпатських русинів-українців, у поширенні української національної ідеї в краї. Поруч із місцевими педагогами-патріотами А. Волошином, А. Штефаном, О. Маркушем, Ю. Реваєм та іншими значний внесок у справу формування української національної школи на Закарпатті у 20-30-і роки зробили українські педагоги-емігранти І. Панькевич, В. Бірчак, В. Пачовський, А. Алиськевич, Л. Бачинський, А. Дідик, Марійка Підгірянка та інші. В. Пачовський у своїй праці «Срібна Земля. Тисячоліття Карпатської України» з цього приводу слушно зазначив: «У розвою шкільництва й орієнтації на зв'язок із українською культурою відіграли велику роль українські емігранти. Під проводом д-ра Михайла Брацайка вони пристосувалися до світогляду місцевого громадянства й не накидували своїх ідей згори, а підготовляли їх до самостійної національної праці ... Під нашою рукою за тих 10 літ, що я там був, росло молоде покоління в середніх школах, з року на рік побільшуючи й число молодих діячів, сяючих ідеєю України, якої не знищить уже ніяка сила» [81, с. 77-78]. Високу оцінку діяльності освітян дав і В. Гренджа-Донський: «Я попав у товариство українських інтелектуалів, якими були професор Панькевич, Заклинський, Бірчак, Приходько, Штефан; вони допомагали мені набувати національної і соціальної свідомості. Ми, молоді автохтони, з великою пошаною дивилися тоді на цих людей, українських емігрантів, які допомагали нам виховувати нову інтелігенцію, переважно селянських дітей. Нам пощастило це зробити, і вже наприкінці тридцятих років ми мали свідому молодь. За 18 років нашої впертої політико-культурно-освітньої праці ми із затурканого угро-русина зробили свідомого українця» [20, с. 495].

Отже, на основі наведених фактів можемо стверджувати, що в період перебування Закарпаття у складі Чехословацької республіки значна увага приділялася вивченню української літератури у навчальних закладах краю різного типу, що було важливим фактором культурного і національного піднесення закарпатоукраїнців. П. Стерчо у праці «Карпато-Українська держава» справедливо зазначив, що якби «не так було поставлене шкільництво, Закарпаття не могло б дійти до своїх Славних Березневих Днів 1939 року, Закарпаття не могло б було видати з-поміж себе ряд інтелігентів світового рівня, Закарпаття не могло б було дати з себе невмирущих борців за Волю України» [105, с. 29].

Шкільництво Закарпаття періоду Карпатської України Формування національних світоглядних позицій молоді засобами художньої літератури

Національно-виховний ідеал значною мірою був реалізований у шкільництві періоду Карпатської України. Автономний уряд 15 жовтня 1938 року видав розпорядження «О державном языке на Подкарпатской Руси», в якому проголошувалося, що «державным языком Подкарпатской Руси есть язык руский (малоруский) ... Во всіх державних, общинных и остальных публично-правовых урядах и предприятиях Подкарпатской Руси должнобыть введено діло производство на державном языке» [Цит.: 72, с. 38]. 15 березня 1939 року це розпорядження було закріплене законом. «§ 4. Державна мова Карпатської України є українська мова» [5, с. 277]. Серед першочергових завдань, які прагнув вирішити автономний уряд краю, була українізація шкіл. Навчально-виховний процес набув яскраво вираженого національно-патріотичного характеру. У шкільній практиці використовувалася граматики Я. Неврлі, написана літературною українською мовою і схвалена до вживання урядом Карпатської України [58, с. 88]. Щодо вивчення літератури, то, за свідченням сучасників, особлива увага зверталася на долучення закарпатоукраїнців до літературних набутків рідного українського народу. Читанок, виданих у період Карпатської України, нами не виявлено, це дає підстави для припущення, що у шкільному вжитку були підручники А. Волошина, О. Маркуша, В. Бірчака, видані у 1920-30-х роках.

Творчість Шевченка була для закарпатців символом української нації і держави, що переконливо підтверджує такий історичний факт: 15 березня 1939 року президент Карпатської України Августин Волошин відкрив Перший Сойм Карпатської України словами Тараса Шевченка:

Встане Україна, світ правди засвітить

І помоляться на волі невольничі діти ...

Тоді ж перший легальний український уряд прийняв розпорядження про святкування дня Тараса Шевченка щорічно – 9 березня [21, с. 171].

За недовгий період існування Карпатської України (жовтень 1938 р. – березень 1939 р.) навчально-виховний процес у навчальних закладах автономної держави носив яскраво виражений національно-патріотичний характер. Так, О. Довганич пригадує, що у народній школі в Нижньому Селищі

школярі вперше вивчали гімн «Ще не вмерла Україна», а у березні учням багато розповідали про великого українського поета Т. Шевченка, проводився і урочистий концерт з п'єсою [25, с. 33].

У зв'язку із втратою в листопаді 1938 року Ужгорода, Мукачева і Берегова, автономний уряд Карпатської України розпорядився евакуювати навчальні заклади в українське оточення. В. Гренджа-Донський у своєму щоденнику «Щастя і горе Карпатської України» наголошує, що «шкільництво у Карпато-Українській державі було добре організовано та поставлено на західноєвропейський рівень», він подає такі дані: у краї функціонувало біля 800 народних шкіл, 36 – горожанських, 7 – державних реальних гімназій (у Хусті, Рахові, Ракошині, Білках, Чинадієві, Великому Березному, Перечині і Волівці) та Василянська класична гімназія у Великому Бичкові, а також 2 учительські семінарії і 10 фахових шкіл. Зокрема, у Сваляві працювали державна господарська школа, школа лісників і торгівельна академія, у Севлюші (тепер Виноградово) – металообробна, торгівельна і фахова жіноча школи, а також учительська семінарія, у Воловому (тепер Міжгір'я) – державна вища промислова школа, у Буштині – господарська, а у Ясіню – деревообробна школи, у Волівці – учительська семінарія [21, с. 134].

11 березня 1939 року Державна Українська учительська семінарія в Севлюші (Виноградіві), що була організована на базі евакуйованих Ужгородської та Мукачівської учительських семінарій, проводила урочисту академію до 125 річчя народження Т. Шевченка за такою програмою: виконання гімну «Ще не вмерла Україна», урочиста промова вчителя Я.Голоти, декламації творів Шевченка «Утоплена», «Реве та стогне Дніпр широкий», «Заповіт», «Думка», хорові співи українських пісень [52, с. 165].

Закарпатська молодь, вихована в національно-державницькому українському дусі, у незабутні березневі дні 1939 року стала на захист своєї української землі, Карпато-Української Держави. Перед добре озброєним агресором опинилися учні гімназій і семінарій, яких вивів на Красне поле вчитель Я.Голота, що переконливо підтверджують спогади учасників тих подій, зокрема Я.Голоти та колишнього семінариста В. Поштака [33, с. 115-118]. Серед цих молодих патріотів був і колишній учень Хустської гімназії О.Блестів, якого гортіївські окупанти заарештували і засудили до страти. Своєю кров'ю юнак написав: «Я, Олександр Блестів, іду на смерть за те, що я любив свою рідну Україну» [52, с. 178]. В «Книгу Пам'яті України» вписано імена істинних закарпатських патріотів, які віддали своє життя за незалежну, соборну Україну, серед героїв – багато учнів гімназій, семінарій, вчителів [49].

Шкільництво Закарпаття в роки другої світової війни. Визволення від фашистської неволі. Особливості вивчення літератури

З перших днів окупації краю угорським фашизмом інтенсивно скорочувалася кількість народних і горожанських шкіл, гімназій, семінарій та інших фахових навчальних закладів. У той же час відкривалися школи з

угорською мовою навчання та угорські паралельні класи. Так, уже 1941 року в краї нараховувалося всього 524 народні школи, 14 горожанських шкіл, при яких функціонували паралельні угорські відділення, 3 гімназії, 3 учительські семінарії та Мукачівська торгівельна академія [115, с. 92-94].

Про політику угорського уряду у галузі освіти краю дізнаємося із доповідної записки канцелярії ради міністрів Угорщини, датованої червнем 1942 року. В цьому документі обґрунтовується необхідність подальшого скорочення русинських середніх шкіл, бо «все більша кількість їх випускників не зможе влаштуватися за фахом, тому слід сподіватись, що згодом з них утвориться неспокійна, постійно незадоволена маса». З метою денационалізації місцевого населення доповідач вважає необхідним «реорганізувати Ужгородську і Мукачівську вчительські семінарії на двомовні. Підкреслювати цього не треба, але практично це слід провести. В назві хай буде ні угорська, ні русинська семінарія, але греко-католицька» [27, с. 299-300].

Мовою викладання в роки окупації проголошувалася «угро-руська» чи «руська», однак наголошувалося, щоб при викладанні рідною мовою вчителі обов'язково були угорського духу, а на територіях, небезпечних з угорської точки зору, слід поступово перейти на викладання угорською мовою. Повсюдно заборонялась українська літературна мова, із навчальних закладів та бібліотек було вилучено україномовні книги. У той же час до російської мови і культури фашистський уряд ставився терпиміше. «З політичної точки зору, – зазначалось у вже згадуваній доповідній записці, – здається вірнішим прийняття російських мовних елементів, ніж українських ... Новій граматиці слід би бути тотожною з волошинською, звичайно, без вказівки на те, що оригінал граматики належить Волошину» [27, с. 300-301].

У навчальних планах для народних і середніх шкіл найбільше годин у всіх класах відводилося на вивчення угорської мови і літератури. У значно меншому обсязі вивчалася руська мова і література. Так, згідно з навчальним планом, за яким здійснювалося навчання у Берегівській гімназії в роки фашистської окупації, руська мова вивчалася тільки у 5 класі – 4 години на тиждень; тоді як для вивчення угорської мови і літератури у 1 і 2 класах відводилося по 5 годин, у 3 класі – 4 години, а у 4,5,6,7,8 класах по 3 години [48, с. 25]. У школах зверталася увага на вивчення творчості місцевих письменників та російської літератури XVIII – початку XX століття, цілком ігнорувалася українська література [115, с. 99]. Сказане підтверджується і змістом читанок, виданих регентським комісаріатом в Ужгороді, в яких широко представлена творчість угорських, російських і частково закарпатських письменників і не наводиться жодного твору української літератури. Адже спочатку окупанти намагалися використати культуру російського народу з метою нейтралізації української національної ідеї на Закарпатті. Однак культура російського народу в умовах угорсько-фашистської окупації зміцнювала слов'янські почуття закарпатоукраїнців, сповнювала їх рішучістю боронити свою національну самобутність, відстоювати інтереси української державності. Це промовисто підтверджується таким фактом: 1939 року підпільна молодіжна організація випустила фото листівку, на якій зображено О.С. Пушкіна серед українських та російських письменників. Листівка нагадувала

ворогові про невичерпну силу слов'янських народів, стверджувала, що справжньою своєю батьківщиною закарпатців вважають не святостефанську Угорщину, а землю Шевченка і Пушкіна [97, с. 4].

Твори російських класиків надихали до творчості закарпатську молодь: учні Ужгородської гімназії видали збірники літературних творів «Дванадцять» (1940) і «Накануне» (1941), Мукачівської – «Живая струя» (1940), «Шаги» (1941), Хустської – «Будет день» (1941). У творах молодих закарпатських патріотів завуальовано звучали антифашистські заклики, утверджувалися ідеї любові до рідного краю і народу.

Угорсько-фашистські окупанти, розуміючи небезпеку для себе слов'янської співдружності видали розпорядження, згідно з якими підлягали знищенню твори і портрети видатних російських класиків, були зірвані і меморіальні дошки пам'яті О. Пушкіна зі стін Мукачівської гімназії та Чинадіївської горожанської школи [177, с. 562]. Відомий і такий факт: В. Жупан, учитель Зубівської школи з Мукачівщини у період гортіївського режиму у класі вивісив портрет Пушкіна. І коли його судив військовий трибунал за співпрацю з Хустськими партизанами, то згадали і цей епізод [108, с. 3].

З метою мадяризації закарпатоукраїнців та придушення найменших проявів українства до краю направлялися на роботу вчителі з центральних районів Угорщини, а національно свідомих місцевих вчителів насильно депортували на «перевиховання» в Угорщину [115, с. 96]. Навчально-виховний процес шкіл краю (1939-1944 рр.) був спрямований на виховання молоді в дусі вірнопідданства угорській державі, а вивчення і пропагування культурних надбань українського народу суворо заборонялося. Наприклад, зі спогадів вчительки М. Кабалюк-Тисянської дізнаємося, що, коли фашист побачив у класі портрет Шевченка, його обличчя пересмикнулося від люті. Дулом гвинтівки скинув портрет і наступив черевиком. А вчительку було звільнено з роботи без права навчати дітей у будь-якій школі [106].

Та, незважаючи на всі вжиті заходи, угорській окупаційній владі не вдалося викоренити українську національну ідею зі свідомості закарпатців. Свідоме учительство краю і учнівська молодь активно боролися проти фашизації шкільної освіти і виховання, створювали прогресивні об'єднання, пропагували українську культуру, поширювали листівки, підтримували контакти з партизанами. У цей нелегкий час художнє слово українських класиків звучало на Закарпатті та допомагало закарпатцям вистояти у боротьбі із ворогами, не скоритись. У цьому зв'язку заслуговує на увагу і той факт, що в ті грізні роки у Карпатах діяла підпільна патріотична організація «Народна гвардія імені Івана Франка» [57, с. 44]. Близько 25 тисяч закарпатців-добровольців влилися в партизани та лави Червоної Армії, а також чехословацького корпусу генерала Людвіка Свободи. Серед нагороджених орденами і медалями – вчителі А. Вайда, С. Гарагонич, А. Ігнат, П. Попович, Ю. Дзямко, В. Добош, Ю. Ковач, І. Логойда, І. Магула, Х. Магула, Т. Зизень [17, с. 26].

У період діяльності суверенної Закарпатської України (1944-1945 рр.) та після возз'єднання Закарпаття із Радянською Україною (1946 р.) у краї інтенсивно зростала мережа шкіл. Так, якщо в грудні 1944 р. навчання проходило у 350

школах, то в 1945 році уже функціонувала 451 початкова школа, 6 гімназій та 25 горожанських шкіл, 3 вчительські семінарії і 3 середні торгові школи [60, с. 85]. 1950/51 навчального року на Закарпатті працювало 475 – початкових, 318 – неповних середніх і 54 – середні школи. Відкривалися також школи з угорською, румунською, російською мовами навчання [17, с. 26-29].

У всіх школах було запроваджено викладання української та російської мов і літератур. Уже на початку 1945 року Народна Рада Закарпатської України в справах освіти розробила і затвердила навчальні плани, які були схвалені Народним комісаріатом освіти України. Згідно навчального плану на 1945/46 навчальний рік, на вивчення української літератури в школах із українською мовою навчання у 5-7 класах відводилося по 2 години на тиждень, а у 8-10 класах – по 3 години. На вивчення російської літератури відводилося стільки ж часу, або на годину менше у 8,9 класах (за вибором учителя) [16, с. 37].

У розгортанні культурно-освітньої роботи Народні комітети Закарпаття отримували відчутну допомогу від уряду УРСР. Так, на початку 1945 року з України надійшло 738 тисяч примірників шкільних підручників і 31,5 тисяч примірників художньої та науково-популярної літератури [60, с. 89].

Заслуговує на увагу й те, що 1945 року на Закарпатті побував відомий український поет та нарком освіти УРСР Павло Тичина. Він відвідав школи у селах Ракове на Перечинщині, Салдобош (тепер Стеблівка) на Хустщині, зацікавився «школою під дубом», яка працювала у дорадянський час у селі Вербовець (тепер Пушкіново) на Виноградівщині. А коли в одній із верховинських шкіл побачив напівголодних, босих, із хворобливими обличчями дітей, то прийняв рішення відправити на Закарпаття книги і зошити, організувати безкоштовне харчування школярів [101].

У період діяльності суверенної Закарпатської України та після возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною у навчальних закладах краю велика увага приділялася вивченню української літератури. Правда, особливий акцент при цьому робився на творах, у яких звучать мотиви соціальної несправедливості, класової нерівності. Творчість українських письменників у радянський період трактувалася з позицій комуністичної ідеології. Наприклад, при вивченні творів «Хіба ревуть воли як ясла повні» Панаса Мирного, «Земля» О. Кобилянської основний акцент робився на проблемі земля і люди в капіталістичному суспільстві, в учнів виховували негативне ставлення до куркульства, засуджувалася приватновласницька психологія [87].

З метою глибокого вивчення творчості українських художників слова проводилася позакласна і позашкільна робота – діяли літературні гуртки, проводилися літературні конференції, олімпіади, виставки книг, бібліографічні огляди літератури, урочисто святкувались ювілеї видатних українських письменників тощо. Ось деякі приклади роботи закарпатських шкіл, виявлені дослідником І. Сеньком у шкільних хроніках: у Свалявській школі №1 навчальний 1946/47 рік завершили тим, що одинадцять учнів відмінників було нагороджено поїздкою в Канів, аби поклонитися могилі Шевченка [103, с. 52], 30.09.1948 року вчителі Голубинської середньої школи поставили п'єсу «Лісова казка» [102, с. 92].

Визначною подією в культурному житті Закарпаття було відкриття 1945 року Ужгородського державного університету, філологічний факультет якого уже з першого року діяльності університету здійснював підготовку висококваліфікованих фахівців за спеціальностями українська та російська мови і літератури, а в 60-х роках відкрито відділення угорської філології і факультет іноземних мов [79, с. 108-122]. Українська та зарубіжна література стала об'єктом глибоких досліджень науковців університету.

Таким чином, за 100 років (1850-1950) закарпатська школа пройшла складний шлях свого становлення, зазнавала денаціоналізаторських впливів – мадяризації, чехізації, русифікації. Однак, завдяки подвижницькій діяльності таких визначних педагогів і освітньо-культурних діячів, як О. Духнович, І. Раковський, К. Сабов, А. Репай, О. Митрак, Є. Сабов, М. Врabelь, А. Волошин, І. Панькевич, В. Бірчак, В. Пачовський, О. Маркуш, А. Штефан та інші, закарпатська школа у другій половині ХІХ – першій половині ХХ століть розвивалась на національному ґрунті і акумулювала передовий досвід європейської педагогічної думки і культурні досягнення народів світу, що, зокрема, підтверджується фактами про вивчення української та зарубіжної літератур у навчальних закладах Закарпаття даного періоду.

Під впливом української літератури у першій половині ХХ століття на Закарпатті сформувалася нова національно свідомо літературна зміна – В. Гренджа-Донський, Ю. Боршош-Кум'ятський, Зореслав, О. Маркуш, Л. Дем'ян, Марко Бараболя, І. Ірлявський, І. Колос, Ф. Потушняк, М. Божук, Ю. Станинець, М. Рішко – усвідомили себе письменниками всього українського народу, стали поборниками української національної ідеї.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алиськевич А. Шкільні підручники і бібліотеки на Підкарпатській Русі // Підкарпатська Русь. - 1925. - №1. – С.3-5.
2. Берегівська українська гімназія. – Ужгород: Гражда, 1997. – 116 с.
3. Бірчак В. ЛітературністремлінняПідкарпатської Русі. – Ужгород: Школьная помощь, 1937. – 186 с.
4. Вайда М. Жива мова // Наша школа.– 1938. - №4. – С. 12-14.
5. Вегеш М. Карпатська Україна – незалежна держава // Вони боронили Карпатську Україну. Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців. – Ужгород: Карпати, 2002. – С. 186 – 280.
6. Вечір Т. Шевченка // Свобода. – 1929. – 2 мая.
7. Вишневський І.П. Закарпатські новелісти. – Львів, 1960. – 112 с.
8. Волошин А. Перегляд історії школярства Підкарпатської Русі // Волошин А. Коротка історія педагогіки для учительських семінарій. – Ужгород, 1931. – С. 75 – 86.
9. Волошин А. Читанка для угро-руської молоді. Часть первая для низших классов народных школ. – Унгар: Уніо, 1908. – 255 с. (Число одобреній со стороны министра народпросвещения графа Аппонія: 40, 476 – 1908, 8 мая).
10. Волошин А. Читанка для ІV и V школьных годов народных школ. Часть II. – Ужгород: Школьная помощь, 1932. – 251 с.
11. В пам'ять 70-ліття смерті Тараса Шевченка – Ужгород: Накладом національної молоді Підкарпаття, 1931. – 32 с.

12. Галас К. Ми були у полігогозору (До 150-річчя з дня народження І.С. Нечуя-Левицького) // Закарпатська правда. – 1988. – 25 листопада.
13. Годовой отчет державной коздукаційной учительской семинарії в Мукачеве за 1931/32 учебный год. – (Б. м., р. вид.) . - 47 с.
14. Годовой отчет Хустской державной реальной гимназії заучебный год 1925/26 /Сост.: В.Сулинчак. – (Б. м., р. вид.) - 24 с.
15. Гомоннай В.В. Антологія педагогічної думки Закарпаття (XIX – XX ст.). – Ужгород, 1992. – 290 с.
16. Гомоннай В.В. Народна освіта Радянського Закарпаття. – Київ-Ужгород: Радянська школа, 1988. - 168 с.
17. Гомоннай В.В., Росул В.В., Талапканич М.І. Школа та освіта Закарпаття. – Ужгород, 1997. – 248 с.
18. Гренджа-Донський В. Арештування Духновича // Гренджа-Донський В. Твори: У 12 т. – Вашингтон, 1990. - Т.1: Поезії. – С. 72.
19. Гренджа-Донський В. Твори: У 12 т. – Вашингтон, 1988. - Т. 10: Спогади. Листи. – 518 с.
20. Гренджа-Донський В. Твори: У 12 т. – Вашингтон, 1981-1992.- Т.11: Похорон поета. Огляд творчості поета. – 596 с.
21. Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: Щоденник. Мої спогади. – Ужгород: Закарпаття, 2002. – 516 с.
22. Грін О. Молоді літа маестро // Карпатський край – 1995. - № 1-4. – С. 125-126.
23. Державна торговельна школа в Ужгороді. Тринадцятий звіт за шкільний рік 1933/34 – (Б. м., р. вид.) - 83 с.
24. Державний архів Закарпатської області (ДАЗО). – Ф. 28. Протоколи вчительських зборів Ужгородської гімназії за 1922 – 1923 н. р. – Оп. 1.
25. Довганич О.Д., Пригара М.Д. Нижнє Селище: земля і люди. – Ужгород, 2001. – 298 с.
26. До історії національних меншин Австро-Угорщини (XIX – поч..XX ст.) – Ужгород: Карпати-Гражда, 2001. – 88 с.
27. Доповідна записка чиновника канцелярії ради міністрів Угорщини голові ради міністрів про заходи по проведенню денационалізаторської політики на Закарпатті (22 червня 1942) // Шляхом жовтня. Зб. документів. – Т.V. 1938-1944 рр. – Ужгород: Карпати, 1967. – С. 298 –302.
28. Дорошенко Д. Угорська Україна. – Ужгород: Срібна Земля, 1992. – 59 с.
29. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867-1877) // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці у двох томах. – Т.2. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 244-288.
30. Духнович О. Твори: У 4 т. – Т.1. – Братіслава. – Пряшев, 1968. – 537 с.
31. Духнович О. Твори: У 4 т. – Т.3. – Братіслава-Пряшев, 1989. – 599 с.
32. Животко А. Огляд руської літератури для дітей Підкарпатської Русі // Підкарпатська Русь.– 1927. - № 1, 2, 3, 4.
33. Заповіт срібної землі. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. – Львів: Світ, 2001. – 189 с.
34. Звідомлення гімназії чина ОО. Василян в Ужгороді за шкільний рік 1937/38. -(Б. м., р. вид.) – 37 с.
35. Звідомлення за 1934/35 шкільний рік. Греко-католическая учительская семінарія в Ужгороді. - (Б. м., р. вид.) – 32с.
36. Звідомлення за 1935/36 шкільний рік. Греко-католическая учительская семінарія в Ужгороді. - (Б. м., р. вид.) – 40 с.
37. Звідомлення за 1936/37 шкільний рік. Греко-католическая учительская семінарія в Ужгороді. -(Б. м., р. вид.) – 34 с.
38. Звідомлення руської державної реальної гімназії в Берегові за шкільний рік 1921/22 / Зладив А. Алиськевич. – (Б. м., р. вид.) - 18 с.

39. Звідомлення руської державної реальної гімназії і її ровнорядних одделов чешкословацких и малярських в Ужгороді за шкільний рік 1924/25. -(Б. м. р. вид.) – 84 с.
40. Звідомлення руської державної реальної гімназії і її ровнорядних одделов чешкословацких и малярських в Ужгороді за шкільний рік 1925/26. -(Б. м., р. вид.) – 91 с.
41. Звіт греко-католической учительской семинарії дівчат в Ужгороді – 1932/33. - (Б. м., р. вид.) – 12 с.
42. З деятельности Хустського пласту від 1.Х.1931 до 31.ХІІ. 1931// Пластун. – 1931 – 1932. - № 2-3.
43. Знов назва «український» // Українське слово. – 1936. – 27 лютого.
44. Іван Панькевич та питання літературної мови. Статті та матеріали. – Пряшев, 2002. – 207 с.
45. Ігнат А.М. Загальноосвітня школа на Закарпатті в ХІХ – початку ХХ ст. – Ужгород, 1971. – 69 с.
46. Ігнат А.М. Стан освіти на Закарпатті в 20-30-х рр.. ХХ ст. // Великий жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття. Матеріали наукової сесії, присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. – Ужгород: Карпати, 1970. – С. 212-221.
47. Ірлявський І. Шевченко// Ребрик Н. Іван Рошко (Ірлявський): “Ірлявські дзвони в моїм серці чути ...” Життєвий і творчий шлях поета. – Ужгород: Гражда, 2000. – С.34.
48. Кенійз М. Історія середньої школи №1. м. Берегова. Берегово, 1996. 46 с.
49. Книга Пам'яті України. Закарпатська область: У 2 т.- Т.2. – Ужгород: Карпати, 1998. – 426 с.
50. Ковач Ф. Тарас Шевченко у творчості українських письменників ЧССР // Дукля. – 1989. - №2. – С. 37-79.
51. Конгрес Народовецького Учительського Товариства. На переломі (збірка статей та резолюції). – Мукачево: видання “Учительського Голосу”, 1932. – 58 с.
52. Красне поле. Про Карпатську Україну: У 3 частинах. – Частина 1. – Ужгород: Патент, 1999. – 320 с.
53. Кухта М.І. Роль педагогічної преси Закарпаття (20-30-і рр.. ХХ ст.) у формуванні виховного національного ідеалу. – Ужгород, 1997. – 50 с.
54. Лісовий П. Близький і дорогий. – Ужгород: Закарпатське обласне книжково-газетне видавництво, 1961 – 89 с.
55. Лісовий П. До питання про початок журналістики на Закарпатті // Українське літературознавство, випуск VІІІ. – Львів, 1970. – С. 68 – 76.
56. Лісовий П. Українська література в закарпатській періодиці (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Радянське літературознавство. 1970. №10. С. 34-40.
57. Лісовий П. Через Бескиди. Літературна бесіда. – Ужгород: Карпати, 1972. – 44 с.
58. Магочій П.Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848-1948), Ужгород.-1994. – 295 с.
59. Мазурок О. Юрій Жаткович як історик етнограф. – Ужгород, 2001. – 292 с.
60. Макара М.П. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944-січень 1946 рр.). – Ужгород, 1995. – 108 с.
61. Маляр Л. В. Соціальні аспекти у підручниках Августина Волошина // Соціально-педагогічні проблеми підготовки фахівців у вищих навчальних закладах: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Ужгород, 2003. – С.133-135.
62. Маляр М. Як будовав би я хату // Пчілка. – 1924. - №3.
63. Маркуш О. Світанок Тисі усміхнувся / Упорядкування та післямова В. Попа. – Ужгород: Карпати, 1966. – С. 394 – 414.
64. Медвідь М. Школа під дубом // Молодь Закарпаття. – 1967. – 17 вересня.
65. Мейгеш Ю. Сповідь на вершині, або Еволюція: від інтелігенції до “прошарку” // Новини Закарпаття. – 1995. – 17 січня, 19 січня.
66. Микитась В. До питання про розповсюдження творів Шевченка на Закарпатті і про його вплив на місцевих літераторів // Тези доп. та повідом. наук. конф. професорсько-

- викладацького складу, присвяченої 150-річчю з дня народження Т.Г. Шевченка. – Ужгород, 1964. – С. 8-12.
67. Микитась В. З ночі пробивалися ... – Ужгород: Карпати, 1977. – 158 с.
68. Микитась В. Твори І.П.Котляревського на Закарпатті// Радянське літературознавство – 1969. - №8. – С. 82-86.
69. Мишанич О. Життя і творчість Августина Волошина. – Ужгород: Закарпаття, 2002. – 46 с.
70. Мишанич О. Загальноукраїнський контекст літератури Закарпаття. Літературно-критичні студії. – Ужгород: Гражда, 1996. – 94 с.
71. Мишанич О. Карпати нас не розлучать. Літературно-критичні статті і дослідження. – Ужгород: Срібна Земля, 1993. – 281 с.
72. Мишанич О. “Карпаторусинство”, його джерела й еволюція у ХХ ст. – К.: Відродження, 1992. – 54 с.
73. Мушинка М. Кореспонденція Володимира Гнатюка з Іваном Панькевичем // Наук. зб. Музею української культури у Свиднику. – Вип.3, присвячений пам'яті Володимира Гнатюка. – Братислава – Пряшев, 1967. – С.127-223.
74. Навчаймося літературної мови від Шевченка // Наша школа. – 1936. - № 3.
75. На допомогу шкільним дітям. 28 вересня 1932 р. – Циркуляр Закарпатського крайового комітету КПЧ всім партійним організаціям про методи боротьби проти ексекуцій на селі та проти денаціоналізації // Шляхом жовтня. Зб. документів. Т.ІІІ. 1930-1933 рр. – Ужгород: Закарпатське обласне книжково-газетне видавництво, 1962. – С. 371.
76. Нариси історії Закарпаття: У 2 т. – Т.2. (1918-1945) – Ужгород: Закарпаття, 1995 663 с.
77. Народ сказав своє слово // Наука. – 1920. – 25 лютого.
78. Небесник І. Українська мова в гімназіях, учительських семінаріях і торгівельній академії Закарпаття в 1919-1938 роках // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні. Матеріали наук.-практ. конф. – Ужгород, 1993. – С. 237-243.
79. Осередок освіти, науки, культури. Ужгородському державному університету – 50 років. / Гранчак І.М., Довганич О.Д., Сливка В.Ю., Туряниця В.В. – Ужгород, 1995. – 195 с.
80. Палаташ О. Чоломтобі, рідна земле срібна ... (Ностальгічний етюд). – США, 1999. – 124 с.
81. Пачовський В. Срібна земля. Тисячоліття Карпатської України. Історичний нарис. – Ужгород, 1993. – 132 с.
82. Полиція вже й до шкільних бібліотек лізе // Працююча молодь –1931. – 1 березня.
83. Поп В., В.С.Стефанік і Закарпаття // Слово Василя Стефаніка. Тези доповідей до наук.-практ. конф., присвяченої 120-річчю з дня народження В.С. Стефаніка. – Ужгород, 1992. – С. 31-37.
84. Поп В. Творчість Михайла Томчанина. Літературно-критичний нарис. – Ужгород: Патент, 1997. – 160 с.
85. Пошта редактора // Наш рідний край. – 1925. - № 8.
86. Приметки народних шкіл на часописи // Учитель – 1930. - №3-4.
87. Програми середньої загальноосвітньої школи: Українська література для шкіл з українською і російською мовою навчання. 5-11 класи / Н.Й.Волошина, О. М. Бандура. – К.: Радянська школа, 1990. – 397с.
88. Пуховський А. Не забудьте спом'янути. – Ужгород: Уніо, 1925. – 16 с.
89. Ребрик І. Як дивитися на білу смерть пелюсток? ...// Станинець Ю. Юра Чорний. Повість, оповідання. – Ужгород: Карпати, 1991. – С. 5-12.
90. Річне справоздання державної докласової торговельної школи в Мукачеві за шкільний рік 1922/23.- (Б. м., р. вид.) – 29 с.
91. Річне справоздання державної реальної гімназії в Ужгороді за учебный рік 1928/29. - (Б. м., р. вид.) – 100 с.
92. Річне справоздання державної реальної гімназії (головного-руського заведення и чешкословенских водделов) в Ужгороді за шкільний рік 1930/31.- (Б. м., р. вид.) – 29 с.

93. Родичі і учителі! Дайте добрі учебники своїм школярам. // Свобода. – 1936. – 13 серпня.
94. Розпоряжене шкільного реферату // Учительськийголос.–1938.– № 6.
95. Рудловчак О. Біля витоків багатоводної ріки: До 200-ліття від дня народження Михайла Лучкая // Наук. зб. Музею української культури у Свиднику. – Вип. 16. – Братіслава-Пряшев, 1990. – С. 7-27.
96. Рудловчак О. Сторінки нашого минулого: Шляхами журналістики ХІХ століття // Дружно вперед. – 1966. - №8. – С. 18-19.
97. Русин В. Богатирі духу. – Ужгород: Карпати, 1995. – 25 с.
98. Русифікація в Ужгородській гімназії // Українське слово. – 1935- 4 липня.
99. Сагарда В.В, Токар М.Ю, Фернега В.С. Освітньо-виховні проблеми національних меншин Закарпаття. – Ужгород, 2000. – 129 с.
100. Святкованя роковин смерті Т.Шевченка в Ужгороді // Свобода – 1930. – 17 апреля.
101. Сенько І. Де братерство, там пізнання. Про перебування П.Г. Тичини на Закарпатті у 1945 році // Закарпатська правда. – 1987. – 22 липня.
102. Сенько І. Земля з іменем: Краєзнавчі студії. – Ужгород: Патент, 1998. – 160 с.
103. Сенько І. Шевченківське свято // Наш рідний край. – 1999. - №6-7. – С. 52-53.
104. Сильвай І.А. (Уриил Метеор) Избранные произведения. – Братіслава: Словацкое издательство художественной литературы, 1957. – 407 с.
105. Стерчо П. Карпато-українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках. – Львів, 1994. – 288 с.
106. Стецюра І. Маруся Тисянська. Художньо-документальна повість. – Ужгород: Закарпаття. 2001. – 180 с.
107. Тихий Франтішек. Розвиток сучасної літературної мови на Підкарпатській Русі/ Переклад з чеської Л. Белея, М.Сюська – Ужгород, 1996. – 226 с.
108. Токар Г. Пушкін і Закарпаття // Новини Закарпаття. – 1999. – червня.
109. Ужгородська гімназія: Історія, матеріали, спогади - Ужгород: ПоліПрінт, 2001. – 269 с.
110. Ухвала дальших московських підручників // Українське слово. – 1937.- 14 січня.
111. Франко І. Формальний і реальний націоналізм // Франко І. Твори: У 20 т. – Т.16. – К., 1955. – С. 132 –140.
112. Ходанич П. Педагогічна та освітньо-культурна діяльність українських письменників-емігрантів на Закарпатті в міжвоєнний період (1929 – 1939) – Ужгород: МПП, Гражда, 1999. – 99 с.
113. Хустська гімназія :Матеріали наук.-практ. конф. – Ужгород: Гражда, 1994.
114. Чепіль М. Теорія і практика формування національної свідомості дітей та молоді Галичини (друга половина ХІХ – перша третина ХХ ст.): Монографія. – Дрогобич: Відродження, 2001. – 503с.
115. Чучка П, Маркус В. Культурні відносини на Закарпатті напередодні в роки другої світової війни // Закарпаття під Угорщиною 1938-1944 рр. – Нью-Йорк-Чикаго-Ужгород: Гражда-Карпати, 1999. – С. 88-120.
116. Шкрумеляк Ю. Молитва за рідну мову // Наша школа. – 1936. - №8.
117. Шляхом Жовтня. Промови та інтерпеляції депутатів-комуністів у чехословацькому парламенті про Закарпатську Україну (1921-1938 рр.) – Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1959. – 618 с.
118. Штепанек К. Русская хрестоматія для коммерческих академій и средних училищ. – Прага: Уніо, 1922-264 с. (Одобрено Министерством Училищ и Народного Просвещения для коммерческих академій со дня 7-го іюня 1922 г. № 52915).
119. Штефан А. За правду і волю. Спомини і дещо з історії Карпатської України. Книга перша. – Торонто: Пробоєм, 1973. – 351 с.
120. Штець М. Літературна мова українців Закарпаття і Східної Словаччини (після 1918) // Педагогічний збірник № 1. – Серія мовознавча. – Братіслава: Словацьке педагогічне видавництво, 1969. – 169 с.

Україномовна педагогічна преса Закарпаття як засіб національного освідомлення та виховання (20 – 30-і роки ХХ ст.)

Преса, на думку багатьох дослідників, є одним з дієвих засобів не тільки формування суспільної думки, але й особистісного розвитку. Останнє вказує на педагогічний потенціал преси, суть якого полягає в цілеспрямованій передачі знань (інформації), спонуканні читача до аналізу й рефлексії, мотивуванні до певних дій і вчинків тощо. Це означає, що преса за своїм функціональним призначенням наділена дидактичною і виховною спрямованістю. Дидактичний аспект проявляється в інформаційно-пізнавальній функції преси. Виховний аспект пов'язаний із соціальною відповідальністю засобів масової інформації за виховання, оскільки мова йде про їх вплив на формування світоглядних і громадянських позицій, ідеалів, цінностей, моральних поглядів і життєвих принципів.

Сказане нами стосується й педагогічної преси Закарпаття 20 – 30-х рр. ХХ ст., яка упродовж двох десятиліть слугувала своєрідним полігоном, на якому гартувалися в національному дусі як самі педагоги, так і їх вихованці. Починаючи з 1919 року, розвиток освіти в краї здійснювався в межах діючих законів Чехословацької республіки, основним принципом яких був демократизм. Адміністративно шкільництвом краю керували Шкільний реферат в Ужгороді на чолі з головним інспектором та окружні шкільні інспекторати. У планах роботи названих інституцій – будівництво нових шкіл і ремонт старих класних приміщень, кадрові питання, забезпечення педагогічного процесу навчально-методичною літературою та інші. Оскільки мовою викладання стала руська мова (етнонім «український» залишався забороненим), виникла невідкладна потреба в підручниках, про що читаємо в одному з архівних документів: «В школах не было учебных пособій, не было книг ни для учеников, ни руководств для учителей. Обо всем этом нужно было позаботиться. Эта забота выпала на долю первого начальника Школьного Отділа, покойного Іосифа Пешека, который занял свое место 17 сентября 1919 г.» [2]. У своїй діяльності на посаді керівника шкільного відділу Й.Пешек (1919–1924 рр.) намагався максимально впровадити в шкільництво Закарпаття передовий педагогічний досвід історичних земель Чехословаччини. Його справу гідно продовжив на цій посаді Йозеф Шимек (1924 – 1929 рр.) Завдяки їх активному сприянню вже в 1929 р. на Закарпатті нараховувалося 938 народних шкіл, які розподілялися по жупах таким чином: Ужгородська – 241, Марамороська – 319, Березька – 279, Угочанська – 99 [3].

Варто підкреслити, що опоненти справедливо критикували чехословацький уряд за економічну, релігійну й міжнаціональну політику в тодішній Підкарпатській Русі, але одностайно відзначали його освітні досягнення. До прикладу, український емігрант А. Крушельницький, аналізуючи й порівнюючи розвиток освіти в Галичині, Буковині та на Закарпатті означеного періоду,

підкреслював: «Підкарпатська Україна – це одна з найщасливіших українських територій під оглядом шкільництва»[4, с. 59].

Для такої оцінки були, на наш погляд, кілька суттєвих чинників:

1. Демократичний устрій і толерантна державна політика Чехословаччини в галузі освіти, що уможливили розвиток рідномовної школи, тобто національної української.

2. Перебування в Празі великої кількості українських емігрантів (в тому числі педагогів К. Вагилевича, С. Русової, С. Сірополка та ін.), які були залучені до активної професійної діяльності на Закарпатті у різних сферах життя (актори, вчителі, лікарі, інженери), а найбільше їх досвід знадобився у сфері освіти та провадженні культурно-просвітницької діяльності серед місцевого населення.

3. Наявність освіченого і мудрого проводира прогресивної частини населення краю, ядро якої складали освітяни, в особі істинного педагога й державного діяча А. Волошина.

Зазначимо, що ініціатором реформування тогочасної школи в напрямі національної української й натхненником учительства на успіх у цій справі був А. Волошин. В одній із праць, опублікованій у журналі «Учитель», виходячи з регіональних особливостей краю, він чітко окреслив ключові проблеми тогочасної виховної теорії і практики: «Маємо примінити до нашої школи всі вигоди, якими має хвалитися модерна педагогіка, маємо узнати наш народ, его потреби, наш рідний край, его природні скарби, но маємо узнати в первых спосібности и наклонности руської дітини и роботу школи не лиш направити по вказівкам потреб народа, но приспособити ид тым природным можностям, які представляє нам наша молодь, наша дітина і розвивати сили тіла и дитячу душу, подати їй живі нові ідеї, подати сили волі п певний характер. До сих пор еще никто не занимався у нас руською дітиною як з предметом изслідованя єї природних свойств» [9, с. 2]. Як бачимо, основним у виховній діяльності педагога є врахування індивідуальності кожного вихованця, розвиток його інтелектуальних і фізичних якостей, внутрішніх духовних потреб, формування сили волі і стійкості характеру, патріотизму і громадянськості як визначальних рис особистості.

У цьому контексті з-поміж інших соціально-педагогічних проблем найбільш важливою видається проблема національних засад формування особистості: «Кожий народ, який тепер екзистує и цвіте або вегетує и гине, – завдячує своє положеня національному вихованю. Було здорове національне вихованя – єсть здоровий народ, не було його – не є здорового народу» [11, с. 47]. Актуалізація зазначених позицій мала реальне підґрунтя – завдання, які стояли перед перед «ною школою», а, отже, і перед педагогом: «молоде покоління, покоління свідоме, віруюче в себе, віруюче у свій народ» [10, с. 129].

Педагогічні погляди А. Волошина отримували своє реальне втілення в модернізованій шкільній практиці, яка центрувалася на духовному світі дитини як предметі дослідження і спрямуванні виховних впливів. На одній з крайових учительських конференцій (1925 р.) були вироблені «Десять заповідей учителю», які склали основу навчально-виховного процесу в школах краю і спрямовувалися на його модернізацію щодо інноваційних

підходів до особистості учня. Їх зміст полягав у наступному: «Возбуди охоту ученика до школи! Остерігай его здоровля! Передовсім научи его читати! Лиши ему максимум самостійности! Змагайся о максимум простоты! Ураховуй индивидуальні можности дітини! Отворяй очи свого ученика до природы! Приспособляй своє научоване до окружающих обстоятельств! Приложи всю свою душу до научованя моральности! Проявляй сам сесю моральність вчинками!» [1, с.2]. Ці заповіді спиралися на традиції передових європейських педагогічних теорій і зобов'язували вчителя дотримуватися дидактичних принципів природовідповідності, науковості, доступності при викладанні предметів, враховувати індивідуально-психологічний розвиток вихованців, підтримувати інтерес до виучуваного матеріалу, дбати про мотивацію учіння.

Важлива роль в упровадженні національної ідеї в шкільну практику належала найбільш чисельному й прогресивному об'єднанню крайового вчительства – Педагогічному Товариству Підкарпатської Русі, про що засвідчують документи з'їздів, що відбулися в 1925 та 1926 роках. З-поміж найактуальніших проблем, що були розглянуті, називаємо ті, що засвідчують радикальні зміни в шкільництві краю щодо реалізації національної ідеї:

- школа як соціальна інституція, що діє в дусі громадянства і для громадянства;

- демократизація суспільства і демократизація школи;

- материнська мова навчання і виховання;

- просвітницько-культурна діяльність освітян серед населення краю [1, с. 1].

На I з'їзді Педагогічного Товариства були визначені конкретні напрями реформування школи і концептуальні завдання виховання: «Ми як робітники науки вихованя своєю повинністю уважаємо: визволити дітину од усіх умов, серед котрых не міг би здорово розвинутися наш нинішній ідеал людини, и для того и хочеме переробити давню книжну школу на нову діяльну, давню аристократичну на демократичну, школу формалізму на школу науково обосновану, на школу правди, на школу справді практичну і руську» [1, с. 2].

З-посеред багатьох виступів делегатів I з'їзду заслуговує на увагу пропозиція учителя з Рахова Андрія Ворона ввести в перелік предметів для вивчення в горожанській школі народознавство, основна мета якого – «зробити з ученика доброго, чесного и корисного горожанина державы и члена суспільности» [10, с. 180]. Розглядаючи народознавство як основу національної орієнтації школярів, автор представив власну програму з названої дисципліни, розраховану на 4 роки навчання. Її зміст відповідає сучасному розумінню національного виховання – формування особистості громадянина з національною свідомістю і самосвідомістю, характером, світоглядом та ідеалами на традиціях духовності рідного народу, на культурних надбаннях інших народів. Ось, до прикладу, як розширюються однорідні поняття відповідно до вікових особливостей учнів у запропонованій ним програмі:

- родина, обопільна любов у родині (1 кл.);

- свобода народів, братство між народами, особливо рідними (слов'янами) (2 кл.);

- свідомість громадянська, громадянська і особиста свобода (3кл.);
- народ, державність, законодавча сила, ставлення нашої держави до інших держав(4кл.) [9].

Окрім того, в якісному поступі освіти й шкільництва в означений період важлива роль належить підвищенню фахового й методичного рівня вчителів, зокрема й через професійну підготовку в регіональних педагогічних навчальних закладах. Відомо, що з 1919 по 1923 рік посвідчення педагога отримали 916 юнаків і дівчат. Проте національну орієнтацію випускників визначав заклад, у якому вони навчалися: греко-католицькі чоловічі й жіночі семінарії в Ужгороді (директори А. Волошин, В. Желтвай, В. Лар) – українського спрямування, державна семінарія в Мукачеві (ректор О.Хром'як) – русофільського. Це поглиблювало ідеологічні суперечки між трьома основними орієнтаціями підкарпатської інтелігенції – українською, русинофільською і русофільською, – яка трансформувалася і в навчально-виховний процес та відображалася на вихованні шкільної молоді.

За таких обставин актуалізується ідея національної самосвідомості вчителя, що ґрунтується на глибокому розумінні ним приналежності до свого народу, його культури, потреби національного відродження, збереження мови, звичаїв, релігії. Редакція журналу «Підкарпатська Русь» у 1925 р. друкує заклик до освітян, яким «дорога наша будучність, наші національні ідеали, наша душа, наше життя», вступати в ряди Товариства, незважаючи на різні політичні переконання» [7, с. 16].

Попри все в педагогічний процес учительських семінарій доволі успішно, як стверджується в багатьох наукових розвідках, упроваджувалися ідеї європейського досвіду навчання і викладання, оскільки більшість освітян педагогічну освіту здобували в закладах освіти Будапешта, Відня, Праги та інших європейських міст. Найбільшим здобутком уважалося утвердження рідної мови викладання і на цій основі надання навчально-виховному процесу національної самобутності.

Варто наголосити, що цей шлях був далеко не простим, особливо ж на тлі угорської спадщини. Достатньо згадати урядовий закон 1887 року «Про реформу середньої школи», яким було зліквідоване право педагогічної ради школи визначати кількість годин на вивчення рідної мови. Ще один закон, виданий 1904 року, надавав право начальникам жуп (адміністративних округів) звільняти з роботи або притягати до відповідальності тих учителів, які не добилися бажаних для влади результатів у вивченні угорської мови. Звісно, така урядова політика мала певні наслідки. В 1914 р. журналіст І. Німчук, побувавши в селах Марамороського і Березького комітатів, написав статтю «По наших, не своїх селах», у якій дав жахливу картину національної свідомості і низького рівня освіченості місцевого населення: «Нижчого ступеня свідомості карпатських українців годі собі уявити [...] Про якісь просвітні осередки нема що й говорити. Школи тут чисто малярські, нашої мови вчать так мало й так невідповідно, що з цієї науки хісна не може бути[...] Свідомої інтелігенції майже немає, читалень і часописів теж» [6, с.5]. Отже, Австро-Угорська імперія всіма засобами намагалася забезпечити матеріальну і духовну зверхність

панівної нації. Школа для закарпато українських дітей була чужою не тільки мовою, але й навчальними програмами, підручниками, що й спричиняло слабе зацікавлення знаннями та рецидиви неграмотності серед населення краю (70 – 90%). Наводимо спогад очевидця цих подій, колишнього випускника Ужгородської учительської семінарії П. Світлика: «Закінчилася світова війна и всюды по селах ходять слухы, що нас будут учить по-руськы [...] Час минав и скоро я вступив до семінарії в Ужгороді. Пам'ятаю добре, коли я зайшов до канцелярії А.Волошина, тогдішнього директора учительської семінарії, він почав до мене говорити по-руськы, а я аж засіяв з радости [...], бо доти я не знав, що маємемы наші руські казкы, стихы и так далі. Мы, молоді хлопці, котрі виходили б клас народної школы, ані один не знаєме писати по-руськы. Читати єщеиде якось, но и то дуже слабо» [8, с. 49]. Достатньо відстежити біографію автора наведеної цитати, щоб переконатися в тому, наскільки потужний культурно- й національно-освітній поступ було здійснено за два десятиліття чехословацького періоду розвитку краю. П. Світлик по закінченні семінарії став професійним учителем, одним з керівників Педагогічного товариства Підкарпатської Русі, активним громадським діячем і відданим патріотом.

У процесах становлення й розвитку рідномовної української школи на Закарпатті неабияку роль відіграла регіональна україномовна педагогічна преса. Виходячи із завдань, змісту, функціонального спрямування, ми класифікували її наступним чином:

- науково-педагогічні часописи («Підкарпатська Русь»);
- фахові педагогічні («Учитель», «Учительський голос», «Наша школа»);
- дитячі педагогічні («Пчілка», «Наш рідний край», «Віночок для підкарпатських діточок») [5].

Синхронно з педагогічною пресою досліджуваної доби в напрямі національного освідомлення та виховання діяли й тогочасні часописи для юнацтва, що мали поширення на теренах краю: «Пробоем» (Прага, 1934, редактор С. Росоха), «Народовець» (додаток до журналу «Пробоем»), «Молоде життя» (пластове видання, Ужгород, 1938, редактор І.Роман) та ряд інших.

Можна з упевненістю сказати, що одним з найвпливовіших видань краю у формуванні передової освітянської думки був журнал «Підкарпатська Русь» (1923 – 1936 рр.) Його засновником і видавцем став український емігрант, відомий вчений і педагог-практик д-р І. Панькевич (на той час – професор Ужгородської гімназії). Новоутворений журнал увів до наукового обігу термін „краєзнавство” з наступним тлумаченням: «Пізнання рідного краю у других народів розвинене до такого ступеня, що оно стало новою галузю знаня під назвою краєзнавства або краєовідінія» (1923, №1, с.1).

За перших два роки існування побачили світ чотири номери, які вміщували наукові матеріали краєзнавчого характеру: В. Залозницький «Найважливіші типи деревляних церков на Підкарпатській Русі» (1923, №1, с.4 – 5), К. Заклинський «Переказ про князя Лаборця» (1923, №1, с.17 – 18), І. Кондратович «Князь Федор Корятович і Мукачівський монастир» (1923, №1, с.2 – 23), В. Гнатюк «Гуцули» (1923, №1, с.20 – 23) та ряд інших. Актуальність та пізнавально-виховне значення уміщених матеріалів пояснювалися тим, що «...гармонійне

розвивання дітини треба приготувати и проводити так педагогічно, як и методично, також и вибором научного матеріала» (1923, №1, с. 2). Отже, редакція часопису передусім дбала про його змістове наповнення щодо реалізації пізнавально-виховного потенціалу. У 1925 р. «Підкарпатська Русь» стає часописом, «...посвяченим пізнанню рідного краю и педагогічним справам», потрапивши під егіду Педагогічного товариства Підкарпатської Русі. Співредакторами стають досвідчені освітяни П.Яцко та А.Штефан, причетні до керівництва названого товариства. Редакційна стаття першого номера видозміненого журналу наголошувала: «Если то хочемо, аби наша найближча будучність привела нам признаки воскресенія народа нашого на всіх полях нашого житя, треба нам піднести діло вихованя, зреформувати школу» (1921, №1, с. 4). На думку одного з авторів А. Алиськевича, перший крок до реформування – це укладання рідномовного навчального посібника. У цьому ж першому номері журналу опубліковане повідомлення про утворення комісії з укладання підручників для народної школи: з географії (О. Маркуш), руської граматики й читанки для молодших школярів (А. Волошин), з перекладу (Й. Паржизек і М. Велигорський), методичного посібника для вчителів з природознавства (С. Бочек).

Про непроминаючу актуальність названої проблеми свідчать і публікації останніх років функціонування журналу. Зокрема в 1931 р., друкується Меморандум товариства «Просвіта» на захист рідної мови навчання та виховання («В обороні народного языка»), у якому наполягається на тому, «щоби у всіх школах на Підкарпатській Русі з научною руською мовою була научна мова дійсно народна, то есть руська (малоруська), як того жадає генеральний статут і міністерський розпорядок ч. 62756/19 з дня 20.XII.1919 г., абычученикы опановували докладно материнський язык, бо лишень там зискають певну основу правдивого образования» (1931, №4, с. 84).

Найбільше імponує нам думка О.Маркуша, вчителя, письменника, редактора «Нашого рідного краю», який закликає учителів позбутися «дотеперішнього глухого і сліпого фахового індивідуалізму», краще дбати про виховання дітей, вибудовувати стосунки з ними на основі колективної співпраці, загалом відмовитися від звуженої мети педагогічної діяльності, що зводиться до досягнення блискучих успіхів з предмета. Мета діяльності вчителя, за О.Маркушем, – гармонійно розвинена людина (1925, №5, с. 47).

Не менш важливою визнавалася й проблема реформування освіти вчителя. Її обговорення на шпальтах „Підкарпатської Русі” спричинене появою робочого плану Міністерства шкільництва Чехословаччини: замість учительських семінарій передбачалося запровадити учительські академії, до яких приймати кандидатів з матурою середньої школи. Опоненти з числа підкарпаторуських освітян зауважували: подібне годиться для історичних земель Чехії, але для краю з його процесом становлення власної освітньої системи та браком кваліфікованих кадрів це робити зарано (1925, №2, с.17). Напередодні 5-річчя журналу в редакторській рубриці з'являється своєрідний звіт про здобутки. Часопис згуртував навколо себе значну частину прогресивного учительства: станом на 6 жовтня 1928 р. Педагогічне товариство нараховувало 260 дійсних

членів, під його егідою діяло 10 педагогічних гуртків, упродовж двох років видано 15 книг, з-поміж яких: «По рідному краю» (5 тис. прим.), «Наша Республіка» (5 тис. прим.), «Далеким світом» (географія, 5 тис. прим.), «Руська бесіда» (3 тис. прим.), «Зорниця» (20 тис. прим.) (1928, №7, с.143). Як бачимо, декларовані журналом ідеї втілювалися в конкретні справи.

Однак не все залежало від добрих намірів освітян. У 1929 р. А.Волошин, даючи відповідь на питання анкети про шкільну реформу в краї, з деяким занепокоєнням констатує: «В останніх роках настав якийсь упадок, або краще сказати – застій. Причиною того є такі обставини: шкільництво Підкарпатської Русі не має тої вільної руки, якої оно потребує, шкільний реферат наш є підчинений політичним урядам, а не прямо Міністерству шкільництва; внаслідок того до культурних діл часто заміщується політика, яка і припиняє свободний розвиток шкільництва» (1929, №8 – 9, с.172). На нашу думку, занепокоєння А.Волошина викликане не лише політичним моментом (декларована урядом Чехословаччини Підкарпатурська автономія, здавалося б, нарешті мала стати реальністю), але й зменшенням асигнувань на крайове шкільництво, пов'язане з першими ознаками загальноєвропейської економічної кризи.

Завдання національного освідомлення учнівської молоді, а відтак і широкого загалу місцевого населення ставили перед собою і фахові педагогічні журнали: «Учитель», «Учительський голос» і «Наша школа», що були адресовані суто професійній учительській аудиторії. Їх функціональне призначення полягало в підвищенні фахового рівня вчительства краю, методичному забезпеченні педагогічного процесу, ознайомленні з освітніми інноваціями і, що архіважливо для досліджуваного періоду, згуртуванні їх навколо ідеї становлення і розбудови української національної школи.

Журнал «Учитель» спочатку виходив як додаток до «Урядового Вісника» шкільного відділу цивільної управи Підкарпатської Русі, а з 1930 р. – як орган шкільного крайового реферату. Редактором упродовж двох років був І. Панькевич, відтак його редагували працівники реферату Й. Пешина та Ю. Ревай. Основним своїм завданням «Учитель» вважав об'єднання прогресивної інтелігенції краю у справі розбудови нової школи: «Най наш орган згуртує усі сили, що хотять щиро працювати для свого шкільництва... Ми, збудувавши нову школу на основах поступу и широкого демократизму, можемо скріпити нашу свободу и сказати, что: В своїй хаті своя правда, и сила, и воля» (1920, №1, с. 2). Найбільшу увагу редколегія видання приділяла національному вихованню як основній складовій реформування тогочасної школи: «Ми, як народні учителі, повинні призадуматися над національним вихованням и представити собі його як складову часть нової модерної школи. Хочемо ним приготувляти спосібностинарода на всі случаїжитя» (1930, №3 – 4, с. 47).

Інший автор, визначаючи завдання виховання в нових соціально-історичних умовах, стверджував: «Народна школа має задачею не тільки научати, но головно виховувати, а то виховати в народнім дусі. Школа має подати дітям, будучим горожанам, чувствонаціональности, щоби потому знали, що они суть и ктоони суть. Од нашого народного, т.е. шкільного вихованязависит будучність нашого народа. Свідомый народ, хотя й малый

числом, но великий духом» (1931, №1 – 2, с.14). Як бачимо, основою шкільного виховання визначалося національно-громадянське. В одному з матеріалів автор, апелюючи до поглядів відомого педагога-гуманіста і тогочасного президента Чехословацької республіки Т.Масарика, так визначає мету виховання: «Ціль виховання – освітлення чоловіка трудящого, який би у праці глядав земне щастя, чоловіка розумного, благородного и морального. Народне виховання має ґрунтуватися на позитивному принципі: любові до свого народу, а не на ненависті до других народів» (1927, №3, с.97). Отже, праця, розум і моральність складають цілісність у меті тогочасного виховання. І хоча ми не знаходимо в даному формулюванні сучасної термінології (гармонійна особистість, творча особистість, толерантна особистість, гуманістичні ціннісні орієнтації тощо), однак зазначені міркування більш ніж сучасні.

Алгоритм національного виховання в часописі сформульований таким чином: «Перше виховуймо патріота, потім горожанина, а вислідом буде людина и член суспільности. Маєме навчити любити в першу чергу своє, а потім чуже. И своє треба не лише любити, а й шанувати» (1931, №3, с. 54). Іншими словами, виховання слід здійснювати на національній основі, на пізнанні за архіважливим для різних епох і поколінь принципом: «Від свого – до чужого», а не навпаки. Остання теза мала продовження в наступних числах журналу у визначенні педагогічних засобів національного виховання: «Виховання, яке не є оперте на основних елементах, на мові, історії, науці о ріднім краю и горожанській науці, як на предметах національного виховання, не може принести успіху. Я не можу собі уявити горожанина без національної свідомости и без національної культури, бо хто своєї не має, той приймає чужу, денационалізується» (1934, №5 – 6, с.182).

Надзвичайно актуальним і гострим для фахового видання поставало питання мови шкільного навчання і виховання. Оскільки не секрет, що одноставності в ньому не було. Розв'язання проблеми рідної мови журнал пов'язував з переходом до нових технологій навчання та виховання, відмінних від проугорських: «Одмалярщитися – най буде вашим кличем, одмалярити себе, свої родини, школи, в яких працюєте» (1920, №4, с.3). Інтелігенція краю добре усвідомлювала, що культура народу твориться національною мовою, і що для дитини вона – неповторний і нічим не замінний спосіб мислення й пізнання дійсності. Полеміка навколо мовного питання не вщухала навіть після проголошення офіційної урядової лінії – малоруський (український) язик з етимологічним правописом – на учительському конгресі 16 – 17 квітня 1920 р. в Ужгороді, який резюмував: «В руських школах подавати науку лиш о ріднім малоруським язичі та виховувати молодь на щирих, національно свідомих русинів – патріотів, які би працювали головно для руського народу. Чужі мови можна вводити доперва о п'ятому року науки» (1920, №5 – 6, с. 7). Одразу зауважимо, що етнонім «український» на другому році існування Чехословацької республіки залишався забороненим, натомість загальноживаним був синонім «русський».

У системі виховних впливів на особистість «родина – церква – школа – держава» особлива роль відводилася школі, позаяк вона формує науковий

світогляд, сприяє соціалізації особистості, виховує державно-громадянські риси характеру. При цьому вказується на необхідність тісної співпраці родинного дому дитини і школи, пропонується така форма співпраці, як нарада, де вчитель разом з батьками обговорює питання взаємного виховання учнів. У публікаціях підкреслюються труднощі і психологічні бар'єри, що виникають на шляху до співпраці школи й сім'ї, зумовлені тим, що «селянин буде дуже красно говорити з вами, щиро буде захоплюватися вашими відомостями, але – вибачайте: до себе не допустить вас, бо ви пан. Треба ж якось зискатидовіря селян» (1931, №7 – 8, с.129). Подолати межу, що розділяє школу і селянську родину, можна, на думку автора цитованої публікації, через спілкування з учнями на «бесідах» у позаурочний час: «На сих годинах діти допоможуть вам увійти до життя села, познайомитися з тим оточенням, в якому жиє той, хто вам не вірить» (1931, №7 – 8, с.129). Практичні рекомендації щодо взаємодії сім'ї і школи у вихованні дітей дуже слушні.

Значний внесок у справу національного виховання підростаючого покоління у плані теоретично-методологічного й методичного забезпечення здійснили часописи «Учительський голос» і «Наша школа» – офіційні органи згадуваного освітянського товариства «Учительська громада». Обидва виходили в м. Мукачеві в друкарні М. Грінштайна. Редакторами першого були вчителі О.Полянський та А.Ворон, а другого – І.Васько. Програма діяльності часописів співзвучна статуту „Учительської громади” і сформульована так: «Новинка ся має на програмі перевести консолідацію учительства [...] Новинка наша хоче викорінити слід чужої передвоєнної (угорської) традиції із душ учительських, виховати в їх серцях любов до рідного язика і національну свідомість» (1930, №1, с.1). Декларовані цілі активно впроваджувалися в життя. Питання шкільного підручника, фонетичного, на відміну від етимологічного правопису, набуло за тогочасних обставин неабиякої гостроти, стало предметом тривалих суперечок між членами «Учительської громади» і москвофільськими освітянами. «Учительський голос» цілком слушно вважав, що «Розвиток духовних і фізичних сил народа, навіть матеріальне щастя, добробут можливі лише тоді, коли виховання молоді прямує до національного духа і коли наука в школі проводиться материнською мовою (1935, №1, с. 20). Станом на початок 1937 р., що було виголошено на УІІ конгресі «Учительської громади», назване об'єднання українофільського спрямування нараховувало 1434 члени, видавало два часописи, «Календар «УГ», апробувало підручник граматики, стилю й правопису «Жива вода², в якому діяв той же фонетичний правопис, що й у тогочасній Україні. Упродовж лише 1936 р. товариство розіслало 26 меморандумів до різних урядів і посадових осіб з приводу болючих питань педагогічного процесу. Часом заклики освітян-громадівців мали досить радикальний характер: «Рятуймо наші душі! Приложим всі старання, щоб ані одна українська дитина не потрапила до чужої школи» (1937, №6, с. 141). Це відбувалося в моменти загострення суперечок з колегами іншого національного спрямування, які ніколи не вщухали. За таких умов винятково важливою поставала роль учителя. Від його національної орієнтації часто залежала і мова викладання, і виховний вплив на учня, і, як результат,

формування особистісних якостей і ментальності. Якщо педагог був русофілом, учні студіювали літературну російську мову і долучалися до духовності і російської культури завдяки творам О. Пушкіна, Л. Толстого, І. Тургенєва; якщо українофілом – то опановували творчість Т. Шевченка, перекази про Б. Хмельницького і запорозьких козаків; якщо русинофілом – вшановували місцевих авторитетів, а навчання велося так званою «карпаторуською» мовою. Тим дітям, що потрапили до чеськомовної школи, національну самобутність тлумачили як чехословацьке громадянство, а часом навіть прищеплювали чеську національну свідомість. Зазначене нами підкреслює складність умов, у яких формувалася національна свідомість учнівської молоді.

Важливу нішу національного освідомлення населення краю заповнили тогочасні дитячі педагогічні видання: «Пчілка» (ред. А. Волошин), «Наш рідний край» (ред. О. Маркуш), «Віночок для підкарпатських діточок» (ред. О. Маркуш), які були доступними не тільки для педагогів та їх вихованців, але й для інших верств населення краю.

Цим часописам належить найважливіша роль у прилученні шкільної молоді до історії, літератури, культури рідного краю, до витоків народної мудрості, а також у формуванні наукових і світоглядних позицій. Названі видання були найбільш популярними серед широкого читацького загалу. Вони стали своєрідною підмогою і самим вчителям, адже проблема підручників, художньої книги рідною мовою вирішувалася не зразу. «Пчілку» і «Наш рідний край» потребували майже в кожній читаючій українській родині. Наводимо записані автором у період дослідження спогадирахівчанина Василя Катеринюка: «Добре пам'ятаю молоду вчительку горожанки Олену Воронову (майбутню дружину закарпатського поета й освітянина Ю. Боршоша-Кум'ятського), яка приносила на уроки журнал «Пчілка» і читала нам твори Т. Шевченка, Л. Українки, М. Підгірянки. А ще ми ставили вистави, у шкільному дворі гралися в різні забави, описи яких теж знаходили в журналі». Журнали були настільки популярними серед широкого читацького загалу, що кожний більш-менш заможний селянин краю вважав для себе честю придбати дітям або часопис, або художню книжку, що видавалася під егідою цих часописів. Дозволимо собі лаконічну ремарку: автор даного дослідження в дитинстві гортала пожовклі від часу сторінки «Пчілки» й «Віночка», які дорослі ретельно ховали на горищах. Тематичні рубрики дозволяли знайомити читача не тільки з художньою літературою, як українською, так і зарубіжною, дбаючи про духовність та культуру, але й забезпечували інтелектуальне, фізичне, трудове, естетичне, екологічне, моральне виховання, а також велику увагу приділяли формуванню загальної ерудиції, здорового способу життя.

Етнічне розмаїття краю порушувало перед видавцями ще одне непросте завдання – формування культури міжнаціональних відносин, де провідними були принципи толерантності, шанобливого ставлення до представників іншої культури і віросповідання. Тому читач мав змогу ознайомитися з особливостями мови, побуту, звичаїв, традицій тих народів, що його оточували: словаків, угорців, німців, чехів, євреїв та ін.

У журналі «Наш рідний край» неодноразово підкреслювалося, що склад населення сіл і міст краю не моноетнічний. Про с. Вільхівці, наприклад, сказано, що „тут по послідному перепису з року 1921 жиє 2780 душ, по народности діляться сяк: є 2734 русини, 5 чехів, 1 словак, 9 мадярів, 3 німці, 2 румуни, 26 жидів” (1930, №3, с.12).

Цікавими для дослідників є витяги з праць Г. Масарика, у яких відображені його концептуальні педагогічні погляди: «Учіть всіх дітей, чтобы не ганьбилися языком, якому научила їх рідна мамка; учіть їх, абы всі любилися, як брата; учіть їх, абы нікому неправды не сказали; учіть їх, абыбыли працьовитими людьми, бо лінухи дармо жиють на світі; учіть їх, абы ніколи не опилисявином, пивом, або горілкою, абы сокотили своє здоровля» (1925, №7, с.4). Про невпинний ріст популярності часописів красномовно засвідчують їх тиражі. Скажімо, після шести років діяльності «Наш рідний край» мав близько 2000 передплатників, плануючи невдовзі подвоїти цю кількість. Тираж «Пчїлки» у 1931 р. склав 5000 примірників. Звісно, успішному функціонуванню часописів сприяла всебічна підтримка з боку шкільного реферату Підкарпатської Русі. Багато що залежало також від особистостісних якостей редакторів. Адже відомо, що і А. Волошин, і О. Маркуш у часи матеріальної скрути видавали часописи власним коштом, сподіваючись на те, що їхня духовна праця повинна дати позитивні наслідки і не сміє мати перерви. Життя засвідчило, що в своїх намірах вони не помилилися. Однак слід зауважити, що не всім, у тому числі й поокремим освітянським об'єднанням, подобалася подібна популярність зазначених видань. Газета «Народна школа» – орган осередку «Учительское товарищество» (ред. М.Василенко) – зауважував: «Школьному реферату удалось наповнить наши школьные библиотеки противодержавной украинской литературой, ибо учительство не может обороняться против «своего начальства» (1930, №9, с.64). Фейлетон «Изджунглей Підкарпаття», спрямований проти діяльності співредактора журналу «Учитель» Ю. Ревая, друкувався з продовженням у «Народній школі» протягом усього 1931 р.

Незважаючи на ідеологічні й політичні обставини, у 20 –30-і роки ХХ ст. сформувалася нова молода генерація національно свідомої місцевої інтелігенції, зокрема освітянської. Образ інтелігента з'являється і в художній літературі того часу, який можна охарактеризувати приблизно так: учитель, що вийшов з народного середовища і прагне порятувати село від неуцтва і лихварства, хоча й заангажований в українство, проте залишається водночас лояльним громадянином чехословацького суспільства. Такими типовими якостями наділені головні персонажі творів А.Волошина «Маруся Верховинка» та «Без Бога ні до порога», написаних у 1931 році.

Таким чином, педагогічна преса Закарпаття зазначеної доби, спираючись на традиції народної педагогіки та передовий педагогічний досвід тогочасної Європи, виробила своєрідну програму національного виховання учнівської молоді в контексті становлення української національної школи в складних умовах полікультурності й поліетнічності, перманентних мовних плебісцитів з боку титульної нації. Цей процес відобразив усі суперечності тодішнього

суспільного життя, чітко окреслив позиції урядових кіл, різних політичних угруповань, ідеологічних напрямків і течій. Діяльність часописів сприяла:

- а) національному освідомленню широкого читацького загалу;
- б) професійному згуртуванню й зростанню учительства, репрезентації його як певної суспільно-політичної сили;
- в) формуванню молодшої генерації передвоєнної інтелігенції краю, основне ядро якої склали освітяни;
- г) національному вихованню учнів.

Шкільна практика і саме життя підтвердили: педагогічна преса Закарпаття досліджуваного періоду стала тим потужним феноменом, який допоміг місцевій школі в чужій державі виховати національно налаштоване покоління молоді, що спричинило до масової участі останньої у творенні Карпатоукраїнської держави, захисті її інтересів у боротьбі з угорськими окупантами, а по часі – прилучення до всеукраїнських визвольних змагань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Волошин А. Наша задача//Підкарпатська Русь. – 1925. – № 1. – С.1 – 2.
2. Державний архів Закарпатської області. – Фонд 28, опис 2, арк.8.
3. Карпаторусскія достижения//Школьноедело на Подкарпатской Руси в 1919 – 1929 годах. – Ужгород: Типография школьной помощи, 1922. – 138 с.
4. Крушельницький А. Національне питання в шкільництві на Прикарпатті // Нова громада. – 1923. – №3 – 4. – С.59 – 62.
5. Кухта М.І. Виховний національний ідеал у шкільництві Закарпаття 20 – 30-х років ХХ ст. (на прикладі української педагогічної преси): Дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01/М.І.Кухта. – К., 1998. – 162 с.
6. Німчук І. По наших, не своїх селах // Вісник Союзу визволення України. – Відень. – 1915. – С.5 – 6.
7. Підкарпатська Русь. – 1925. – №1. – С.6 – 14.
8. Світлик П. Розвиток національного хору у Підкарпатській Русі // Пчілка. – 1930. – №5. – С.48 – 50.
9. Учитель. – 1925 – № 1. – С.1 – 2.
10. Учитель. – 1926. – № 7. – С.179 – 180.
11. Учитель. – 1931. – №7–8. – С.24 – 28.
12. Учитель. – 1930. – №3 – 4. – С.14 – 20.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ

Основна література

1. Волошин Августин. Педагогічні твори Ужгород: Закарпаття, 2007. 574с.
2. Гомоннай В.В. Антологія педагогічної думки Закарпаття (XIX – XX ст.). Ужгород, 1992. – 290 с.
3. Гомоннай В.В. Народна освіта Радянського Закарпаття. – Київ-Ужгород: Радянська школа, 1988. 168 с.
4. Гомоннай В.В., Росул В.В., Талапканич М.І. Школа та освіта Закарпаття. Ужгород, 1997. – 248 с.
5. Гомоннай В.В., Росул В.В., Ходанич П. Педагогічна освіта на Закарпатті. Ужгород, 2003., 112с.
6. Духнович О. Твори: У 4 т. – Т.1. – Братіслава. – Пряшев, 1968. – 537 с. Духнович О. Твори: У 4 т. – Т.2. – Братіслава–Пряшев, 1967. С. 95-273.
7. Духнович О. Твори: У 4 т. – Т.3. – Братіслава-Пряшев, 1989. 599 с.
8. Ігнат А.М. Загальноосвітня школа на Закарпатті в XIX – початку XX ст. Ужгород, 1971. 69 с.
9. Ігнат А.М. Стан освіти на Закарпатті в 20-30-х рр.. XX ст. // Великий жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття. Матеріали наукової сесії, присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. – Ужгород: Карпати, 1970. – С. 212-221.
10. Маляр Л.В. Августин Волошин та Олександр Маркуш як автори підручників з літератури, редактори педагогічних часописів: матеріали для студентів гуманітарного напрямку підготовки з курсу «Історія педагогіки» – Ужгород, 2008. – 40с.
11. Нариси історії Закарпаття: У 2 т. – Т.1. (з найдавніших часів до 1918 року). Ужгород, 1993. 432 с.
12. Нариси історії Закарпаття: У 2 т. – Т.2. (1918-1945) Ужгород: Закарпаття, 1995 – 663 с.
13. Освіта Закарпаття в загальноєвропейському контексті / За ред. І.В. Козубовської, М.І. Кухти. Ужгород, 2017. 218с.
14. Розлуцька Г.М. Зміст шкільних підручників як фактор полікультурного виховання молодших школярів у Закарпатті (1919 – 1939 рр.): Монографія / Галина Миколаївна Розлуцька. Дрогобич: Коло, 2005. – 282 с.
15. Сенько І.М. Келечин – рідне село Августина Волошина: історико-етнографічний нарис. Ужгород: Закарпаття, 2007, 370с.
16. Турянця В.В. Духнович духу додає: навчальний посібник. Ужгород, 2006. 100с.
17. Фізеші О. Й. Початкові школи Закарпаття в системних освітніх трансформаціях другої половини XIX – початку XXI століття Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук.
18. Фізеші О.Й. Виховна спрямованість змісту букварів в українських школах Закарпаття (друга половина XIX – кінець XX століття): монографія / О.Й. Фізеші. Херсон: Айлант, 2008. 208 с.

Допоміжна література

1. Кухта М.І., Маляр Л.В. Публіцистика Августина Волошина (20 – 30-і рр. XX ст.) Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції «Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи»(26 квітня 2019 р., м.Ужгород) . С.122 – 124.
2. Маляр Л.В., Староста В. Гуманістичні засади педагогічної концепції Августина Волошина / Л. В. Маляр, В. І. Староста // Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки». Науковий журнал : (голов. ред. – д. пед. н., проф. А. І. Кузьмінський). – Черкаси: Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – 2014. – Випуск 8 (301). – С. 30-36. ISSN 2076-586X.
3. Маляр Л.В. Розвиток шкільництва та мовно-літературної освіти на Закарпатті у другій половині XIX – на початку XX ст. / Любов Маляр // Науковий вісник Ужгородського

національного університету: Серія Педагогіка. Соціальна робота - 2016. – Випуск 2 (39). – С.129 - 132.

4. Маляр Л.В. Виховний потенціал підручників для народної школи Августина Волошина / Любов Маляр // Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія Педагогіка. Соціальна робота - 2017. Випуск 1 (41). С. 157-161.

5. Маляр Л.В. Августин Волошин та Олександр Маркуш як автори підручників з літератури, редактори педагогічних часописів: Навчально-методичні матеріали для студентів гуманітарного напрямку підготовки з курсу «Історія педагогіки» – Ужгород, 2008. – 40с.

6. Маляр Л.В., Кухта М.І. А.Волошин і О.Маркуш про роль шкільництва у формуванні національної свідомості учнів (20-30-і рр. ХХ ст.) / Л.В. Маляр, М.І. Кухта // Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики: Матеріали ІІ Всеукраїнської наукової конференції - Дніпро, 2017. С.100-102.

7. Маляр Л.В. Формування національної свідомості гімназійної молоді Закарпаття в 20-30-х рр. ХХ ст. засобами української літератури / Любов Маляр // Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія Педагогіка. Соціальна робота - 2017. – Випуск 1 (40). С. 153-156.

8. Маляр Л.В. Морально-етичні критерії добору творів художньої літератури у підручниках для народної школи Олександра Маркуша / Л.Маляр // Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія Педагогіка. Соціальна робота. 2018. Випуск 2 (43). С.163-167.

9. Маляр Л.В. Українська література як важливий освітній компонент у гімназіях Закарпаття в 20-30-х рр. ХХ ст. Українська література в загальноєвропейському контексті: міжнародна наукова конференція // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: збірник наукових праць. Випуск 23. Ужгород, 2018. С.198-202.

10. Маляр Л.В. Вивчення української літератури в учительських семінаріях Закарпаття у 20-30-х рр. ХХ ст. як засіб формування національної свідомості молоді. Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку: Матеріали Міжнародної наукової конференції. Дніпро, 2019. С.247-249.

11. Маляр Л.В. Українська література як освітній компонент навчально-виховного процесу Берегівської гімназії та засіб формування національної свідомості закарпатської молоді у 20-30 роки ХХ ст. // Освіта та наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку Матеріали ІІ Міжнародної наукової конференції 27-28 березня 2020р., м. Дніпро. Частина І. Наук.ред. О.Ю.Висоцький. – Дніпро: СПД: «Охотнік», 2020. 354 с. С. 251 -253.

12. Маляр Л.В., Кухта М.І. Формування педагогічної компетентності студентів – майбутніх учителів початкової школи у процесі фахової підготовки // The scientific heritage No 45 (2020). С.30-34.